

СУЧАСНІСТЬ

ЧЕРВЕНЬ 1969 · Ч. 6 (102)

**БОРОТЬБА КУЛЬТУР У КАНАДІ
— ПОЕЗІЇ, ЕСЕЇ, СТАТТІ**

**ПАВЛО ЧЕРНОВ: ЧОГО ВЧИТЬ
ПРИКЛАД КАТАЛЬОНІ?**

**Р. Л. ХОМЯК: ЧУЖОЗЕМНА ПРЕ-
СА ПРО УКРАЇНУ**

**ЗВЕРНЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ГРО-
МАДЯН ДО КОМІТЕТУ ПРАВ
ЛЮДИНИ ОН**

**«SUČASNIST» — JUNI 1969
8 MÜNCHEN 2, KARLSPLATZ 8/III**

АНТОЛОГІЯ МОЛОДОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ П. Н.

**ШІСТДЕСЯТ ПОЕТИВ
ШІСТДЕСЯТИХ РОКІВ**

Упорядкування, вступна стаття і довідки

Богдана Кравцева

У книзі — також біографічні дані та короткі творчі силюети окремих поетів. Видання має XXIV + 300 сторінок.

Ціна: в м'якій оправі — 3,50 дол., в твердій оправі — 5,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

Замовлення просимо адресувати до:

PROLOG RESEARCH CORPORATION

875 West End Ave. Apt. 14 B

New York, N. Y. 10025

USA

або до видавництва журналу «Сучасність».

«Суспільно-політична бібліотека», ч. 18, вид-ва ПРОЛОГ

Іван Майстренко

СТОРИНКИ З ІСТОРІЇ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ

Зміст першої частини: Передісторія КПУ; Дискусія між Леніном і Юркевичем; Відірваність КП(б)У від українських мас і її розклад; Самостійницькі течії в українському комунізмі.

Книжка має 100 стор. Ціна — 1,50 дол., або відповідна сума в перерахуванні на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

Поль Кльодель

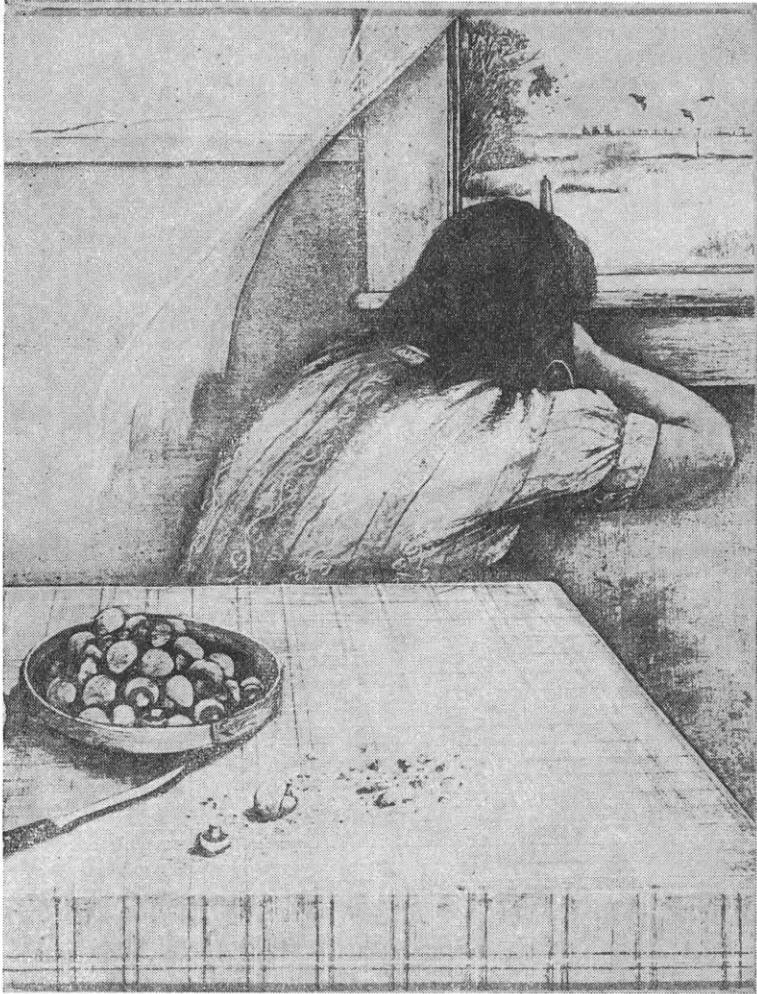
БЛАГОВІЩЕННЯ МАРІЇ

у перекладі Віри Вовк

Ціна книжки, що має 94 стор., — 2,— дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» і «Сучасність».

СУЧАСНІСТЬ

Василь Курилик,
«На голодній дієті», ч. 2, деталь,
мішана техніка (акварель, олія, чорнило),
висота 28 см.
Із збірки Стівена Франкліна.
(За дозволом галерії Айсакс, Торонто).

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЧЕРВЕНЬ 1969 · Ч. 6 (102)
РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ
МЮНХЕН

ВИДАВНИЦТВО

Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

РЕДАКЦІЯ

Богдан Бойчук,
Вольфрам Бургардт (головний редактор),
Богдан Кравців,
Мирослав Прокоп,
Роман Рахманний,
Богдан Рубчак,
Володимир П. Стахів.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову. Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Передруки та переклади з журналу «Сучасність» дозволені тільки за виразним поданням джерела.

АДРЕСА РЕДАКЦІЇ

«Sučasnist»,
P.O. Box 3461
London, Ontario
Canada

АДРЕСА ВИДАВНИЦТВА Й АДМІНІСТРАЦІЇ —
див. нижче, HERAUSGEBER

* * *

Gemäß dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäß der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

HERAUSGEBER

Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V.,
8 München 2,
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67),
Bundesrepublik Deutschland

GESCHAFTSFÜHRER

Roman Tymkewycz.

DRUCK

«Logos» GmbH, Buchdruckerei und Verlag,
8 München 19,
Bothmerstraße 14,
Bundesrepublik Deutschland.

Присвячуючи сьогоднішнє число «Сучасности» національно-культурним проблемам Канади, ми не маємо наміру та й, врешті, можливости давати панорамний огляд цієї широкої і складної теми. Натомість пропонуємо читачеві ряд статей англоканадських, квебецьких і українських авторів, що зосереджуються на кількох ключових і особливо важливих для нас питаннях. Зіставляючи ці різноманітні за своєю перспективою матеріали, читач зможе сам дорисувати головні лінії панорами та виробити власний погляд на проблему.

Для українців, що живуть поза Канадою (і не конче тільки для них), стаття Венсана Пренса становитиме необхідне введення в тему, тим більше, що автор, — за національністю франкоканадець, за політичним переконанням щирий федераліст, — намагається бути якомога безстороннім проводирем крізь двістірічну передісторію сучасної кризи.

Поет і професор-англїст Роналд Бейтс знайомить нас у своїй стислій статті з проблемами англоканадської культури, а зокрема літератури, яка змушена рости і розвиватися в тіні південного гіганта. Не виходячи з англійського контексту, варто зіставити погляди Бейтса, оборонця культур малочисельних народів (він, до речі, перекладає фінських і шведських поетів), — з діаметрально протилежними поглядами Юрія Луцького, який своєю апологією американської культурної експансії репрезентує досить поширений в англійській Канаді погляд.

У колї франкоканадських проблем головний наголос пересувається з літератури на куди глибше і драматичніше питання двомовности. Стаття квебецького поета і соціолога Фернана Уеллетта, яка появилася вперше в монреальському журналі «Liberté» (березень-квітень 1964), стала одним з класичних текстів квебецької революції. Навряд чи треба підкреслювати її гостру актуальність не тільки для українців у Канаді та інших країнах поселення, але, на жаль, і для громадян Української РСР.

Українські статті, нарешті, ставлять нас перед брутальним у своїй елементарності питанням: чи наша національна група в Канаді взагалі має якісь перспективи розвитку, чи, навпаки, приречена на поступове відмирання. На тлі нарису Юрія Гаморака про долю конкретного буквинського роду на західньоканадських степах — Ярослав Рудницький оповідає про шляхетний, але проганий уже бій за конституційне визнання української мови як обласної мови степових провінцій. У маркантному контрасті до Я. Рудниць-

кого Юрій Луцький взагалі не допускає можливості повноцінного розвитку української культури в Канаді. Між обережно оптимістичною позицією Я. Рудницького та Ю. Гаморака, з одного боку, і наскрізь скептичною настановою Луцького, з другого — лишається ще багато місця для всебічного обговорення проблеми. Надіємося вернутися до неї в майбутніх числах «Сучасности».

На закінчення не зайво згадати за добірки з англійських, французьких та українських поетів Канади, що переплітаються зі статтями цієї рубрики. Добірки ці задумані не як естетичні інтермедії, а як живі ілюстрації трьох докорінно відмінних культурних процесів або, парафразуючи Г'ю Мак-Леннана, — трьох великих самотностей.

Редакція

Політичне коріння канадської кризи

ІСТОРИЧНЕ РЕЗЮМЕ

Венсан Пренс

За кордоном часто ставлять Канаду в приклад світові, як країну, де два народи з різними мовами і культурами навчилися співжити в мирі та найкращій злагоді. Такі твердження можна також почути з уст канадських політиків. Скажімо відразу, що такий портрет досить далекий від дійсності. Правда, англомовні і франкомовні канадці досі зуміли уникнути кривавого зудару, вони жили побіч на тій самій території, вони навіть зробили з цього півконтиненту країну надії, але цей шлюб в кінцевості виявився не дуже то гармонійним. Зовсім ясно, що партнери не є щасливі. З одного і з другого боку падають звинувачення у вузькодумності та в браку співпраці. Королівська комісія, якій доручено змірити пульс цього суспільства, заявила вже в 1965 році, що ми опинились у стані гострої кризи і що ми можемо сподіватись усього — включно з розкладом держави, — якщо негайно не вживемо енергійних протизаходів.

Цей песимізм нам здається виправданим, навіть після того, як гучно відшуміла Всесвітня виставка в Монреалі, яка завдячувала свій успіх зусиллям обох народів. Хоч ця виставка мала бути центральною частиною святкувань сторіччя канадської конфедерації, тобто Канади, такої, як ми її нині знаємо, велика частина англоканадців поставилася до цієї ініціјавити з нехиттю, вважаючи, що вона сприяє передусім інтересам французької групи. Рівночасно велика частина франкоканадців бачила у виставці лиш ізольоване явище, не пов'язане з святкуванням річниці. Зрештою, багато з них не були в настрої для святкувань. І ця байдужість, цей холод викликали ще більше тертя між партнерами.

Діалог ще продовжується, і тому що він продовжується, можна плекати надії на дружню розв'язку проблем. В усякому разі, відвідини генерала де Голля в липні 1967 і клич «Хай живе вільний Квебек!», що він його кинув з балкону монреальської ратуші, викликали хвилю обурення в усій англійській Канаді і таким чином ясно показали, що англо-французьке співжиття в цій країні не таке то гармонійне, як нас хочуть переконати певні кола.

*

Але як, до речі, пояснити, що англомовні і франкомовні громадяни цієї країни донині не зуміли порозумітися, не

зуміли заснувати тут справжню батьківщину, що була б однаково близька одним і другим? Тут можна б навести багато пояснень, але основна причина, мабуть, у тому, що вони ніколи не бажали і навіть не приймали співжиття в одній державі. Їх змусили до того обставини, що часто лишалися поза їхнім контролем. Вони рідко знаходили цілі, які з'єднали б їх у спільному ентузіязмі. Вони ніколи не мусли протягом довшого часу боротися плече в плече в обороні своєї землі. Вони потихеньку йшли собі власними шляхами, здебільшого ігноруючи себе взаємно. Одні клопоталися, щоб врятувати свою мову і свої традиції, а другі заходилися перетворити цю частину світу в образ своєї батьківщини, Англії, тобто перетворити її в багату державу з англійською культурою.

Два роки тому ми святкували століття Канади. В дійсності наші народи насильно штовхнуто один одному в обійми понад двісті років тому. Ця пригода почалася фактично з бою на Авраамових полях під Квебеком, коли 1759 року генерал Вулф, перемігши Монкальма, видер Канаду з рук Франції, щоб запрягти її в британське ярмо.

(Тут слід нагадати, що три приморські провінції, Острів Принца Едварда, Нова Шкоція і Нью-Брансвік, які сьогодні входять у склад Канади, були колись французькою територією. Англіїці схопили їх, ще заки завоювали Квебек. Вони депортували французьких поселенців у південну частину американських колоній, а навіть в Англію і Францію. Певна кількість цих поселенців пізніше вернулася в ці англійські вже провінції, але це було потай і без жодних гарантій визнання їх мовних прав).

Французькі канадці не запрошували англійців на свої території. Вони були просто змушені прийняти їх. З другого боку, англійці, хоч і були переможцями, все таки не могли винищити всіх старих мешканців цієї країни. Вони, мабуть, мали право на це, згідно з міжнародними законами тієї доби, але що вони тим зискали б? Їхній досвід у приморських провінціях не виправдував такого повторення. Вони теж мусли йти на компроміс.

Таким чином це співжиття починається без великої любови. Французи налічували 65 000. Хоч їх і позбавлено військової еліти і частини політичних провідників, хоч недавні війни довели їх до убогства, вони безпечно замкнулись у добре організованих парохіях, вони мали своїх священників, маленьку групу торгівців і власних поміщиків. Більшість з них знали лиш одну батьківщину — Канаду і не мали найменшого наміру покидати її. Під новими господарями вони просто намагались зостатися вірними собі, своїм традиціям, своїй мові та вірі.

Група переможців, натомість, була малочисельна. Вона була навіть усотеро менш чисельна, але тому, що вона тримала в руках всю владу й адміністрацію, вона була переко-

нана, що подолає опір переможених і що кінець-кінцем асимілює їх, тобто зробить з них англійців, а, може, й протестантів.

Нова метрополія, Лондон, на початках також вірила в це. Всупереч умовам Квебецької капітуляції, які передбачали для французів вільне користування своєю релігією, законами і звичаями, перші королівські інструкції з англійської столиці були більш ніж двозначні. Вузькою їх інтерпретацією було підписано вирок смерти католицькому визнанню і французькому цивільному кодексові, крім того, засновано судову систему, де єдиною офіційною мовою була англійська.

Ці укази швидко виявилися цілком нездійсненними. Франкомовне духовенство чинило опір, і ніхто не погодився відступити від віри, щоб зайняти позиції в колоніальній адміністрації або захищати справу в суді. Влада була відірвана від більшості громадян, а це спричиняло напруження, яке ніяк не допомагало їй у її завданнях.

Були ще інші фактори. Поруч цих правлячих кіл зформувалася маленька, але дуже невдоволена й вимоглива кліка англосаксів. Треба було її дещо загнuzдати. А потім вибухнув бунт по той бік кордону. Американці готувалися до самостійності і намагалися здобути симпатії у франкомовному канадському середовищі. Всі ці фактори вплинули на те, що Лондон переглянув свої позиції. У 1774 році британський парламент затверджує так званий Квебецький акт. Цей закон дав французьким канадцям майже повні громадянські права в новій колонії. І досьогодні його вважають великою хартією їхніх прав. Закон давав їм свободу релігійного визнання, відкривав їм доступ до громадських посад, відновив їх цивільне право, відновив ленну систему землевласництва і створив Законодавчу раду. Ця Законодавча рада, що її члени були призначені самим губернатором, мала, щоправда, тільки дорадчу функцію.

Англійська меншість у країні нерадо прийняла Квебецький акт. Мріючи далі про асиміляцію, вона старалася перекреслити його в практиці. Згодом ця меншість була підкріплена тисячами льюїстів, що повтікали з Сполучених Штатів на канадську територію.

Льюїсти виявилися більшими англійцями, ніж самі англійці. Тим часом радники губернатора здебільшого назначалися з числа переможців. Останні тримали в своїх руках найважливіші посади. Судді відмовлялися судити згідно з французькими законами. Агітатори вимагали скасування ленної системи. Знову ж інші, з англійським єпископом на чолі, вимагали державної шкільної системи, яку вони могли б контролювати, щоб таким чином прискіпити зангліщення більшості. Не вільно забувати, що французькі школи, які вже не могли імпортувати підручники чи вчителів з Франції, майже не існували поза великими центрами.

Всі ці намагання не конче були увінчані успіхом, але вони показують, що група переможців все ще не приймала існування, побіч неї, відмінного народу.

*

Наступний етап починається Конституційним актом 1791 року. Як ми вже згадали, американське повстання занесло до нас велику кількість лоялістів з Америки, які хотіли виявити свою солідарність з Лондоном. Скоро вони вже становили більшу частину населення в західній частині Канади. Імперіяльний уряд, який виявляв до них велику прихильність, вирішив розділити свою канадську колонію на дві частини: Нижню Канаду (сьогоднішній Квебек) і Верхню Канаду (сьогоднішнє Онтаріо). Верхня Канада (майже виключно англійська) і Нижня Канада (майже виключно французька) отримали окремі законодавчі органи, що склалися з Законодавчої ради, члени якої назначалися королівською владою, і вибраної народом палати.

Отак було зроблено ще один крок у напрямі репрезентативної влади, яка, принаймні в теорії, повинна була сприяти розвитку французької групи. Та до великої міри це була звичайна ілюзія. В дійсності ексекютива (те, що ми сьогодні називаємо кабінетом) не була відповідальна перед законодавчим органом і складалася в більшості з англійців. Те саме можна сказати про Законодавчу раду. Ці два органи, з співучастю високих урядовців, постійно перешкоджали вибраній асамблеї в її законодавчій роботі і всіляко обмежували її контроль над державними фондами. Щоразу, коли губернатор був незадоволений з рішенням Законодавчої асамблеї, він її розпускав, а народ щоразу уперто переобирав тих самих депутатів.

Не краще діяла система у Верхній Канаді, де вона також сприяла маленькій олігархії за рахунок цілоти населення. Все це кінчилося 1837 року збройним повстанням в обох Канадах, революцією, яка була особливо одчайдушна в Нижній Канаді, хоч королівська армія без великих труднощів здушила її.

Результатом цих подій був Акт об'єднання 1841 року.

Англійські історики підкреслюють, що лорд Дергам, який прибув з Лондону, щоб на місці розібратися в ситуації, і сам рекомендував нову форму об'єданого правління, — бачив в такому режимі зародок державної самостійности, де свобода стала б запорукою лояльності, і добра воля, а не сила, гарантувала б мир. Він, по суті, висловився за репрезентативну форму правління, де ексекютива управляє справами колонії, поки вона користується підтримкою обраної камери, з тим, що за губернатором закріплено право вето тільки в тих питаннях, що формально торкаються інтересів імперії.

Франкоканадські історики, натомість, хоч і не применшують цей еспект Дергамового звіту, підкреслюють, що бри-

танський лорд пояснював незадоволення Нижньої Канади національним конфліктом, відмічаючи при тому, що англійці, як вища раса, ніколи не допустять переваги французьких канадців. Ці історики вважають, що Дергам хотів поступово асимілювати франкоканадців і його проект злиття двох Канад мав на меті здійснення такого пляну.

Як би там не було, все це вирішалося в Лондоні, де ворожа думка Нижньої Канади не мала, із зрозумілих причин, великої ваги. Зрештою, Верхня Канада також не бажала цього об'єднання і не ховалася з цим. Вона його прийняла нарешті тільки тому, що її спокусили перспективою фінансових користей такої розв'язки. Її державний борг, зокрема, був набагато вищий, ніж борг Нижньої Канади. Через злиття велика частина боргу впала б на плечі французів.

Головне те, що це нове співжиття двох груп починається без великого ентузіазму з одного і з другого боку. Завіса підіймається вгору і ми знову бачимо ту саму сцену.

Акт об'єднання дає обом територіям ту саму кількість репрезентантів у нижній палаті, тобто по 42, не зважаючи на те, що населення Нижньої Канади налічує 650 000 осіб, а Верхня Канада тільки 450 000. У дійсності франкоканадці знов опинилися в меншості, тому що їх власна репрезентація складалася частинно з англійців. Щождо мови дебат, то було передбачено, що це буде виключно мова англійська. Французьку мову відновлено в правах тільки після завзятої боротьби провідників франкомовної групи.

Щоб скоротити довгу історію, скажемо, що це був шлюб з konieczности, який не міг довго тривати. Конечність здобути більшість голосів обох груп депутатів (з Верхньої і Нижньої Канади) для затвердження певних важливих законопроектів була джерелом паралічу. Потім, після кількох років, населення Верхньої Канади перевищило населення Нижньої Канади, так що англійці вже не були задоволені рівною репрезентацією. Уряди були чимраз більш хиткі. Кожна група докоряла іншій, що вона саботує її проекти. Були обвинувачення в папізмі та антипапізмі. Приблизно після двадцяти років співжиття треба було знову думати про розлуку.

Що робити? Дві частини хочуть розділитися, але рівночасно здають собі справу, що не можуть ослабловати себе, що навіть мусять співпрацювати. На півдні зарисовується імперіалістична небезпека янкі. Англія вже не в силі забезпечити оборону своїх американських колоній, якби ця загроза матеріалізувалася. Отож в інтересі колоній обдумати спільну оборону їхньої величезної території. Та оскільки США не відновили торговельного договору взаємности з своїми північними сусідами, останні мусять подумати над створенням спільного ринку.

Політичні провідники обох Канад, які вже раніше шукали формули, яка б їм дозволила розділитись і рівночасно знову згуртуватись у тій чи іншій формі, намагалися прихи-

лити інші колонії (Нью-Брансвік, Нову Шкоцію, Острів Принца Едварда та Ньюфавндленд) до цього плану.

Ці переговори, що з самого початку мали підтримку Лондону, довели кінець-кінцем до об'єднання всіх англійських колоній Північної Америки (за винятком Острова Принца Едварда, який приєднався до інших у 1873 році, та Ньюфавндленду, що приєднався в 1949 році).

Це був 1867 рік. І це був початок Канади, такої, як ми її сьогодні знаємо. Бо вже тоді було передбачено, що неорганізовані території на заході ввійдуть згодом у склад держави як нові провінції.

*

Політичний режим 1867 року, затверджений законом британського парламенту під назвою Акт Британської Північної Америки, був федеральний. Така була вимога Нижньої Канади. Якби франкоканадці не поставили цієї вимоги, інші колонії висловилися б за законодавчий союз чи централізовану державу.

Загальною беручи, нова конституція закріплювала за центральною владою питання загального інтересу, як оборона території, мито, пошта, судноплавство, гроші тощо; провінціям вона доручала питання більш місцевого інтересу, як шляхівництво, освіта, власність, цивільний кодекс, реєстрація шлюбів тощо.

Франкоканадці в Квебеку були в загальному досить задоволені з такого розподілу, хоч деякі й не приховували певних побоювань щодо майбутнього. Головною причиною радості було для них те, що, в дусі Квебецького акту 1774 року, їм дозволено врядувати найближчими до їхнього серця справами згідно з власними законами. Французький характер Квебеку був забезпечений.

Крім того, в деяких відношеннях новостворена федеральна держава досить добре віддзеркалювала двонаціональний характер країни. Передбачено, наприклад, вживання обох мов в оттавському парламенті, як також в усіх судах федерального підпорядкування по цілій країні.

Конституція так само передбачала респектування шкільних прав меншостей. Квебек, що гарантував права своїй англійській меншості, сподівався, що французькі меншості в інших провінціях користуватимуться такими самими правами.

Одначе ці надії не справдилися.

Правда, Квебек залишився французьким. Точніше сказавши, — двомовним. Але федеральна держава, не зважаючи на деякий поступ в останні роки, не віддзеркалює двонаціональний характер країни. Державні посади, особливо на найвищих щаблях, залишаються привілеєм англосмовної більшості. Державні трести, за рідкими винятками, переважно англосмовні. Державна політика дуже часто формулюється в

інтересах англомовного населення. Іміграція діяла і далі діє на шкоду франкомовного елементу.

Провінції з англомовною більшістю одна за одною скасували шкільні права своїх французьких меншостей, хоч на початку їх толерували. Ці меншості мусіли завзято боротися, щоб п'ядь за п'яддю відвойовувати їх. У боротьбі допомагав їм Квебек, який ніколи не мирився з цією несправедливістю. З цієї точки погляду ситуація помітно покращала за ці останні роки в провінціях Онтаріо, Нью-Брансвік і Манітоба, хоч вона й тут ще далеко не задовільна.

Правда, конституція 1867 року не говорила нічого про мовні, а тільки про релігійні права в освіті. Проте дух закону був досить недвозначний. В усякому разі Квебек завжди захищав мовні права своєї меншости, а англійські провінції на початку дотримувалися подібної політики.

Сторонньому спостерігачеві може здатися дивним, що один і той самий закон тлумачився так по-різному в Квебеку та в решті країни. Причина, мабуть, досить проста. Англомовна меншість у Квебеку ніколи не мала себе за меншість. Зовсім навпаки, вона вважала себе за квебецьке продовження всеканадської англійської більшости і навіть думала, що вона надзвичайно щедра, коли толерує права французів у Квебеку.

Подібний погляд був поширений також поза Квебеком. Ніхто не вважав за свій обов'язок трактувати французьку меншість за принципом взаємности. Ця взаємність ще існувала на початках, бо не творила ще жодних проблем. Була лише одна меншість, що її треба було респектувати. Але з політикою масової іміграції, яка мала розбудувати зокрема канадський захід, французька меншість поступово втрачала свою пропорційну вагу. З'явилися нові меншості, наприклад, українська чи німецька, які кількісно переважили французів у провінціях Манітоба, Саскачеван і Альберта.

Скоро знайдено клясичний аргумент, щоб не дозволяти французькі школи: «Не можна давати школи рідною мовою французькій меншості, якщо ми не готові дати це саме право іншим меншостям. А іншим меншостям не можна давати цього права, тому що така політика коштувала б задорого і врешті-решт довела б до балканізації Канади». У цих умовах англійська мова ставала б символом державної єдности. Таким чином квебекчани, що поселювались у Манітобі, Альберті чи інших провінціях, мали у власній таки державі ті самі права, що й інші імігранти.

Тільки останнім часом інші провінції поза Квебеком перестали утотожнювати французьку меншість з іншими імігрантами. Нарешті визнано, що французи мають історичні права, яких не мають безтериторіальні групи. Дехто вважає, що Акт Брітанської Північної Америки зовсім ясний у цій точці і що треба його тільки застосувати на практиці. Інші знову твердять, що в Акті БПА ці права сформульовані не-

прямо і що надійшла пора їх зформулювати чіткіше. Словом, існує ще можливість зупинити повне зангліїщення французьких канадців, що живуть поза Квебеком.

Якщо криза і далі загострена, то це тому, що багато франкоканадців вважають, що цей вияв доброї волі з боку англосовної більшості конкретизується дуже повільно в деяких провінціях. Франкомовним канадцям, які вже так довго терпіли цю несправедливість, нарешті урвався терпець. На сьогодні серед французьких квебекчан кількість сепаратистів досягає лише 15 відсотків, але цей відсоток загрозливий тим, що складається головне з інтелігенції, професорів, студентів і учнів середніх шкіл. До них можуть ще долучитися нетерплячі федералісти.*

В дійсності школа — не єдина причина невдоволення серед франкоканадців. Досі мало говорилося про комерційну діяльність, хоч вона також дуже помітно спричинилася до напруження франко-англійських стосунків у Канаді. Велика торгівля та індустрія були спочатку під контролем британського, а тепер — американського капіталу.

Французьких канадців переважно не допускали до керівних посад у цьому секторі. Вину за такий стан речей

* Політичний опит, проведений серед квебецьких громадян у квітні 1969, вже після написання цієї статті, дав такі результати:

Якби сьогодні відбувались провінційні вибори, за яку партію ви голосували б?

	(Відсотки)
Національний союз	27
Ліберальна партія	27
Квебецька партія	23
Націоналістично-християнська партія	3
Непевні	20

(Квебецька партія — новостворена «суверенницька» партія, що заступає концепцію незалежного Квебеку, пов'язаного монетарно-економічним союзом з англоканадською державою).

Чи ви вірите, що Квебек може стати самостійним?

Так	41
Ні	54
Непевні	5

Якщо так, то коли?

Відразу	7
За 5 років	38
За 15 років	49
Непевні	6

(Прим. редакції)

складано на клясично гуманістичну орієнтацію французької освіти. Може, колись це пояснення й було до певної міри слушне, але воно набагато менш слушне сьогодні. По суті цей остракізм зумовлений тим, що власники капіталу були англійці, які зовсім просто намагались оточити себе керівниками, що розмовляють тією самою мовою, з якими легше порозумітися.

Франкомовні квебекчани довго мирилися з таким станом речей. Сьогодні, коли вони пройшли через свою мирну революцію, особливо в ділянці освіти; сьогодні, коли вони нараховують велику кількість бухгалтерів-експертів, інженерів і науковців, вони вимагають, щоб їх прийняли за повноцінних партнерів. Коли їхня молодь, що покінчила університети і технічні інститути, не може користуватися на праці власною мовою, вони перш за все піддають сумніву політичну систему.

Але й тут ми спостерігаємо повільне скресання льодів. Кількість франкомовних директорів у великих підприємствах дещо зростає. Деякі підприємства намагаються здійснювати бодай частинну двомовність і полегшити підвищення по службі франкомовного персоналу. Але треба буде багато роботи і багато зусиль, поки торгівля та виробництво по-справжньому віддзеркалюватимуть двомовний характер не тільки Квебеку, але й цілої Канади.

Треба зрозуміти, річ ясна, що Канада зазнає дуже сильного впливу Сполучених Штатів. Щоразу, коли франкомовні громадяни нарікають на нехтування їхньою мовою, їм відповідають, що це результат північноамериканського контексту і що неможливо цей контекст змінити. З другого боку, певна кількість англійських канадців люблять підкреслювати, що відмінний характер Канади, супроти Сполучених Штатів, визначається двокультурністю її населення. Отож, якщо двокультурність становить головне виправдання нашого опору проти злиття з американським гігантом, виходило б, що треба постійно підкреслювати, а не применшувати її.

Іншими словами, якщо французький елемент такий конечний для існування Канади, як окремішньої політичної одиниці, треба б докласти всіх зусиль, щоб сприяти його дальшому розвитку. Конкретно говорячи, поважна частина англійського населення повинна б вивчити французьку мову, щоб стати потужними союзниками своїх франкомовних співвітчизників. Віддані на власні сили, останні навряд чи зможуть оборонити ідентичність Канади.

У минулому двомовність обмежувалася майже виключно французьким населенням. Двомовність існувала лише в міру того, як франкоканадці вивчали англійську мову. Тисячі й тисячі англійських канадців прожили все своє життя в Квебеку, не навчившись ні одного словечка по-французькому. Очевидно, було ще гірше в решті Канади. Але й тут слід відзначити, що ситуація поліпшується.

Англійські школи Квебеку намагаються поліпшити своє навчання французької мови. Зацікавлення нею зростає також в інших провінціях. Школи шукають кваліфікованих учителів французької мови, а англомовні батьки посилають дітей у французькі дитячі садки.

*

Підсумовуючи, за останні роки помічаємо велику зміну в ставленні англійської Канади. Я б сказав, що більшу навіть, ніж у французькій Канаді. Остання, після довголітнього розчарування Оттавою, виявляє чимраз більшу схильність гуртуватися довкруги власного квебецького уряду. Вона далі не довіряє центральній владі і вважає, що ставлення англійської Канади міняється надто повільно, щоб його приймати всерйоз.

Ось чому ми писали на початку, що країна стоїть перед вирішальною годиною. Наші два народи ніколи по-справжньому не прийняли один одного. Англійська політика асиміляції тривала задовго, щоб її можна було легко забути. Фрнкомовні канадці, які вели безнастанну боротьбу проти цієї асиміляції, не встигли позбутися своєї травми. Багато з них не вірять у можливість вижити за кордонами Квебеку; багато з них не вірять більше в англійський „*fair play*“.

Та говорити про вирішальну годину ще не означає співати прощальну пісню Канаді. Сьогоднішня криза може прискіпити кінець канадської держави, але й може штовхнути її на шлях до кращого і справедливого майбутнього.

З англоканадської поезії

ЕРВІНГ ЛЕЙТОН

БИЧОК

Він ледве стояв на ногах. Проте,
далеко від матері і від запахів стайні,
він все ще вражав гордовитістю
з провістю влади у порусі голови,
яким він нас охопив.

Яре сонце, яке тягло кукурудзу з землі,
лизало його стрункі боки.

Він був ще молодий для такої гордині,
згадався мені Річард II без трону.

«На бичках не заробиш», — промовив Фріман.
Захожий священик потер собі ніздрі,
зворушливо внюхуючись у безвітряний день.

«Яка шкода», — зідхнув.

Мій погляд піднявся від його бриля до пустого неба,
що оберталось над чорною горсткою чоловіків,
над нами і над телям, що ждало на перший удар.

Грім —
і бичок переставив тоненькі передні ноги,
мов збираючи сили для шаленого гону...
захитався... підняв до нас темніючі очі,
і я бачив, що ми були в глибині
його переляканих віч, маліючи і маліючи,
аж обернулися громіздкою киянкою,
що черкнулася вуха в крові
і звалила його на бік, мов цупку
дерев'яну колоду.

Під вершиною пагорка
річка гунявила на імпровізованім березі.
Ми викопали глибоку яму і вкинули мертве теля.
Воно видало мокрий звук, замогильний булькіт,
як теплі боки надулися і запали.
Осівши, бичок лежав ніби в сні,
схрестивши передні ноги,
позбавлений гордості, гарний такий
без руху, спокійний у свіжій ямі,
я відвернувся й заплакав.

Переклад Вольфрама Бургардта

Коли ти з'явилася гола в Парижі,
Туристи вернулись додому без путівників,
Врамувавши голод своїх фотокамер.

А французи, знову самі зі своїми гаргульями,
Чудувались уяві, що їх створила,
І смоктали жах замість аперитивів.
Смерть не була вже в екзилі на цвинтарях.

В королівських садах, де риби вмирають від старости,
Вони вчитувались не тільки в часописи,
— Може, й в книжку одного з своїх славетних письменників.
Відчиняли серця, щоб усмішкою ти їх могла розморозити;
Печінки їх сповняла справжня любов до юстиції,
Вони стали повітрям навколишнім.

Вони навіть навчилися брати гроші від американців
І не чути огиди до них;
І вважали себе

Не надто тонкими й дотепними.

„*Au diable Voltaire*, — вони мимрили, —

Він був для нас катастрофою.

Au diable la République.

(Непоправні дрібні буржуа, французи

Найщасливіші під верхівцем).

Au diable la Monarchie!

Ми не бачили жодних богинь під час того чи іншого безуму;
Наші лисі вчені ніколи нам не сказали,
Що існує десь такий спалах статевого руна».
І вони замовили внукові Бабці Мозес
Намалювати його на бані *le Sacré-Coeur*.

Моя мила, так мов би під цим фарбованим небом
Знову був сорок восьмий,
Вони кинулись, як один величезний скажений француз,
забувши кафе-Перно,
З криком „*Vive l'Australienne!*
Vive Layton, який її ввів поміж нас!
Спорудімо їм монумент із чорного мармуру!
Поховаймо їх в Пантеоні!»
(*Pas si vite, messieurs*; ми живі).

І коли, жидівська Венера без шат,
Ти вказала дитину з нетрями міста в зіницях
Недалеко від Тюїлері,
Французи, настільки шалені або вселенні,
Щоб поставити віч-проти-віч два табльо
— Одне з Мужами Конвенції, а друге, що роздуває
ораторів Реставрації,

Миттю створюють круг, широченний, як небо.
 Тоді мер від П'ятого *arrondissement*
 Промовляє юрливій мільйонній юрбі:
 «Гляньте, як офігурений в неї маленький задок;
 Яка неймовірна рожева круглість цих двох половинок.
A bas Mérovingiens et Valois!
A bas Charlemagne, Henri Quatre!
 Попри всі підлабузництва, сплачені їм
 В легендарних наших історіях,
 Обидва докупи нездатні вони на ерекцію. О!
 Задовго безумство любови
 Нам тлумачили сенсуалісти й кюре.
A bas Stendhal! A bas Bossuet!

«Назавжди й назавжди від цієї палкої години
 Весь Париж променіє з Авіві гнізда волохатого
 — Делікатне кубельце глибинної втіхи —
 З її божественної *Arche de Triomphe!*
 Всі знемоги історії
 Стають ясні, як келих вина чи відригання ангела,
 Лиш тоді, коли їх вважати польотом
 Носорога назустріч отій глибинній події.
Voyeurs, voyez! Вологість її чарівного плесна —
 Це ставочок любови,
 Куди, у папір цукерковий загорнуті,
 Знечулені падають з неба політики!»
 (Це словесні штукарства, Кохана; та французи їх люблять,
 — Фактично, приймають їх за поезію).

І ці оплески, браво,
 Бомбінуючи по Сен-Жерменським бульварі,
 Заставляють цю бідну услужливу Сену
 Гадати, що наш великий Атлантик стрибнув їй в обійми.
 І вона виливається, сповнена страху, на стенди книжкові
 І в бульварні кафе.

Аллемани, останні п'ятнадцять, і їх фотокамери
 Попливли уздовж *Rue Pigalle*.

І коли підкинув тебе
 В мої волохаті рамена шаліючий натовп,
 Що махав пляшками безумного *Beaujolais*
 Й викидав екстатично корки
 (Не ощадячи їх!),
 Це було, моя Люба, моя Найдорожча,
 Так немов би хтось знов наказав
 Штурмувати Бастілію,
 Котра, як згадали ми весело, обличчям уже до обличчя,
 Віддалась лише по малому умовному спротиві.

Переклад Бориса Олександрова
 і Вольффрама Бургардта

МІНОТАВРОВИЙ ВІРШ 2

Мій батько завжди шпортався в гаражі,
будуючи блискуче крило, крило,
що летіло дугою по грані синього вітру
у тій залитій, соняшній хаті,
що пахла оливою, і моторами,
і картерним мастилом, й особливо
цитринним запахом політури та кедру.
Надворі були гострі скелі й дерева,
холодне повітря, де грудками падали птиці,
і зойки, яструби, шуліки та журавлі.
Повітря було повне гудіння і лету,
і незримо дзиччання бджолиних крил було медом
в машиною точенім розумі батька.
В минулу суботу ми вздріли його на обрії,
як, з яструбиним криком, він падав у сонце.

ЧОТИРИ ПІСНІ З КНИГИ САМУЇЛА

1 *Ендорська відьма*

кожна стежка — зелена дама
та я покидаю зелене волосся
задля негідниці-зими
я гладжу холодний камінь
підймаю холодні камені її грудей
втоплюю руки в її крижане волосся

я ступаю камінними струнами
вона грає у клітці ребер
вона спускає списи
вона серце мое поливає льодом

у печерах очей
я бачу звивисте ліжко
вона махає мені галуззям
вона — чорне древо зими

2

печера очей: ось ліжко
ось джерело з якого живився юнак
ось наспів короля
ось згорток одягу мов спляче дівча
ворони які видряпують пісню свою на стінах
безкості мільйони убиті вві сні
молодий убійця на пружнім коні

ось надія народу: ось ліжко
тут сновидець-убивця снів свої сні

3

наш ум безвічний, тіло умирає
щодня свідомість викриває
свою брехню про душу, про ество
про тіло в споконвічному відчаю

ширяє розум, тіло умирає
щодня все глибше потопає
в своїй брехні про розум, про ество
і про ясну свідомість раю

4

я прощаю перелюбникові, прощаю пісням
прощаю солом'яному чоловіку в моєму ліжку
прощаю моїм військам їхню зброю
прощаю генералам чоботи
і мерам — їхні доми
і радникам

і матері моїй —
всі пророцтва, а батькові —
порочний спокій в невдачі
вчителям моїм — їхню релігію
прощаю обличчю дівчини в квітці
поетові-музиканту що висить на струнах
прощаю колоніям час коли голодували
прощаю арміям харч
і килими під чоботом генерала
прощаю поетові його брехню про бога
прощаю богів майбуття
прощаю пророкові що воскрес
чоловікові що є зброєю
зброї
смерті
пісні
співцеві який вмирає у пісні
навіть собі

ЛЕНАРД КОГЕН

ГЕНІЙ

Для тебе
я буду жидом із гетто
і танцюватиму
і надягну собі білі панчохи
на скручені ноги

і труїтому колодязі
у цілому містечку

Для тебе
я буду жидом-відступником
і скажу інквізитору
про присягу на кров
у Талмуді
і де я сховав
дитячі кістки

Для тебе
я буду жидом-банкіром
і розорю
білогривого короля-мисливця
і обірву його лінію

Для тебе
я буду жидом з Бродвею
і плакатиму на сценах
над мамою
і продаватиму знижений крам
під прилавком

Для тебе
я буду жидом-хірургом
і шукатиму всюди
у пачках на сміття
обрізаних шкірок
щоб їх пришити назад

Для тебе
я буду жидом із Дахав
і ляжу в вапні
з покарлюченим тілом
і розпухлим стражданням
що його ніхто не збагне

ЄДИНИЙ ТУРИСТ У ГАВАНІ ЛИНЕ ДУМКАМИ ДОДОМУ

Давайте но, браття,
управляти Канадою,
відшукаймо наші серйозні голови,
валімо азбест на Білий дім,
нав'язім французам англійську мову,
не тільки тут, але всюди,
піддаймо тортурі Сенат, поодинці,
аж поки вони не зізнаються,

проведімо чистку в «нових демократів»,
 піддобрімся до темних рас
 (може, будуть поблажливі,
 коли візьмуть у руки владу),
 переключім СіБіСі на англійську мову.
 нахилімося всі в один бік
 і поплиньмо
 до фльорідського берега,
 розвиваймо туризм,
 кокетуймо із ворогом,
 споруджаймо кустарні горна,
 сплавляймо наш сніг
 в нерозвинені континенти
 (Чи правда, що один із наших провідників
 був римо-католиком?),
 тероризуймо Аляску,
 об'єднаймо
 Церкву й Державу,
 не даваймо собі плювати до каші,
 назначімо двох генерал-губернаторів
 одночасно,
 заведім собі другу державну мову,
 встановім — яку саме
 і даймо державну стипендію
 за найнебуденнішу пропозицію,
 викладаймо удома секс
 матерям і батькам,
 погрозім, що з'єднаємось зі США
 і викрутімся в останню хвилину,
 мої браття, давайте лиш,
 наші серйозні голови десь чекають на нас,
 немов саквояжі, покинуті
 по державному перевороті,
 надягнімо їх швидко,
 неберімо води в уста
 біля шлюз Святого Лаврентія.

МАРІГАРЕТ АТВУД

ПОСЕЛЕНЦІ

За мить після того,
 як перше судно торкнулося берега,
 була коротка сутичка,
 блискавична, як судорог,
 і країна була заселена

(звичайно, насправді берега
 не було: вода обернулася
 землею, тому що були в ній

предмети: вихоплена
із хлані, позбавлена
неосяжності
мережею шляхів
і решіткою огорож),

а нас, що пливли течією,
акулами кльованих,
крізь бірюзові століття,
аж поки вони не прийшли, —
знайшли в глибині суходолу,
де ми врятувались
на гребені бедроку,
що став нам за острів.

З наших нескладних
скелетів (таких
перемішаних, наче
з одного тіла)
вони виснували вовків.

Вони закопали нас
у глиб міцного граніту,
де наші кості бралися знову плоттю,
виростали деревами
і травою.

Незрушні,
ми — солоні моря,
що підпирають ці землі.

Тепер коні пасуться
в цій огорожі з ребер, і

діти біжать з зеленими
усміхами (не знаючи
куди) ланами
наших відкритих долонь.

ВИПАДКОВИЙ ПРОТЕЙ

Я тримала тебе
крізь усі твої видозміни:
коли скелет твій обернувся
з печерного каменю знову на кість...
небезпечна шерсть
потухала волоссям...
пташий крик умирав в твоїм горлі...
кора вицвітала в твоєї шкіри
і листя — з очей...

аж поки ти шкутильгаючи
не вернувся в буденне ество
чоловіка, що вештається вулицями
в залізно-лискучому дощовику...
що спирається на прісні столи...
що спить розторганим сном
і снить про крихти, шкоринки й обвислу жінку
у клітці квасного ліжка.

Ранні
мови відмерли.

Тепер ми утримуем
втомлену віддаль:
у марних просторах
облуплених кімнат
і найнятих хвилин, підіймаючись
усіма відомими сходами, з голосами
протертими зморою, —
наші тіла знемагають.

Знітившись від моєї невіри,
ти не годен підняти
гігантських зелених небес, відновити
легенди твоїх перевтілень:
ця форма вже остаточна.

Тепер, коли ти зближаєшся,
потягнувшись до мене
крізь ці бездонні, круті
сантиметри повітря,

твоя плоть вже не має
казок або несподіванок;

обличчя мое здригається
під саркастичними
язиками твоїх чужинецьких пальців
і їдкою заввагою
твого поцілунку.

Переклади Вольфрама Бургардта

Ситуація англоканадської літератури

Роналд Бейтс

У цьому короткому огляді літературної ситуації в англomовній Канаді я не претендую на академічну повнiсть чи безстороннiсть; хронiку канадської культури кожний може собі знайти в щорiчній рубрицi «*Letters in Canada*», що її публiкує «*The University of Toronto Quarterly*», чи в журналі «*Canadian Literature*». Я волiю обмiркувати деякi загальнi проблеми i згадати кiлька добрих письменникiв. (У дальшому в цьому есеї прикметник «канадський» буде окреслювати передусiм англomовне письменство, а «франкоканадський» — лiтературу, писану французькою мовою. Ця незручна вставка сама собою вказує на один аспект канадської культурної ситуацiї).

Почнемо з очевидного твердження, що, говорячи про канадський вiрш, ми насправдi говоримо про вiрш без обмежуючого прикметника, написаний канадцем. Це стосується навiть такого вiрша, як «До останнього кiлка», де Е. Дж. Пратт розробляє суто канадську тему. Пишучи свiй вiрш, поет зосереджується, щоб написати добрий, можливо, навiть великий твiр; вiн, звичайно, не має на увазi написати канадський вiрш, байдуже, який був у нього початковий задум. Я сумнiваюся, чи народжений в Англiї поет Патрiк Андерсон, пишучи свою «Поему про Канаду», свiдомо творив національний продукт, так як не творив його, скажiмо, Вордсворт, коли писав «Тiнтернський собор», чи Збiгнев Гербурт, коли писав «Подорож до Кракова», чи навiть Петер Санделiн, коли писав «Частину фiнського народу».

Коли поет чи письменник лишається сам-на-сам у безугавнiй боротьбi зi словами, що становить творчiсть, вiн має досить працi i без роздумiв про національне сумлiння чи групу свiдомiсть. Обговорення лiтературних груп чи шкiл зустрічає тi самi труднощi, що й обговорення національних особливостей у лiтературi.

Поет звичайно пише свiй твiр сам; читач вiдгукується в цей же спiсiб. У цiй площинi критик може вiдзначити тi твори чи тих поетiв, яких вiн вважає за вартiсних, i може перейти до аналітичного чи критичного розгляду. Я можу вiдзначити винахiдливiсть та силу поезiї Ервінга Лейтона; правда, вiн не закреслює досить рядкiв чи навiть цiлi вiршi, але все це зрiвноважується красою, яку можна знайти в таких вiршах, як «Коли Авiва приїхала в Париж» чи «Бичок». Щоб додати до цього ще два приклади, згадаю Ленарда Ко-

гена та Анну Вілкінсон. Останню я не зауважив, аж поки не прочитав її посмертно видані «Зібрані вірші», збірку сильної, ощадної лірики, що викликала в мене зніяковіння за такий недогляд. (Приймаючи груповий критерій, звичайно, не менш умовний, ніж всякі інші, я міг би запропонувати любителям поезії твори трьох інших поетес: Маргарет Атвуд, Маргарет Авісон та Джей Макферсон. Жодна з цих поетес не подібна до інших; найкращі зразки сучасної та канадської поезії знаходяться в їх книгах). У «Вибраних поезіях — 1956—1968» Ленарда Когена читач знайде добрий перекий віршів одного з найбільш обдарованих та продуктивних сучасних поетів, який є також автором сильного, високопоетичного та непристойного роману «Прекрасні програші».

Хоча вірш чи повість являє собою індивідуальний твір, на відміну від кінофільму чи навіть п'єси, — індивід звичайно не живе ізольовано від інших письменників, навіть у великих обширах Канади. Помічається мережа зв'язків, як, наприклад, між деякими поетами, яких критики називають мітотворцями і які мали зв'язок з ідеями видатного критика Нортропа Фрая: це — Маргарет Авісон та Джей Макферсон, Джеймс Ріні, Ілай Мандель і я. Цього роду клясифікація може бути критично плідна, але й заразом зрадлива. Хоча й існують паралелі в темах та образах між моєю першою книжкою «Мандрівний світ» та «Мінотавровими віршами» Мандела (ми були майже в кожному денному контакті протягом кількох років у Торонто), вірші у моїй найновішій збірці «Зміни» цілком не подібні на Манделеві вірші в «Ідіотській радості». І хоч я знав Джеймса Ріні понад двадцять років, наша поезія не тільки відмінна, а майже антитетична. Навіть молодші поети з Західньої Канади, як Джон Ньюлав, Джордж Баврінг та Лайонел Кернс, куди більш догматично прив'язані до специфічної, навіть вузької, поетичної доктрини, що бере свій початок від Вільяма Карлоса Вільямса, Чарлза Олсона та групи *Black Mountain*, являють різниці, які, можливо, стануть більш наглядні, коли вони дозріють і більше не потребуватимуть милиць наслідування чи захисту груповості.

Письменник як індивід є також — коли мені дозволено вжити трюїзм — громадянин, який живе тими самими проблемами, що й його співвітчизники. Людина в суспільстві завжди живе в більше чи менше критичних умовах. Найнагляднішою проблемою в теперішню пору є, без сумніву, збереження Канади, оточеної внутрішніми та зовнішніми клопотами, як державної цілості. Хоч економічний та політичний аспекти цієї кризи незмірно важливі, в культурному відношенні англомовний канадець опинився у парадоксальній ситуації, як особа, що хоче спокійно стояти в обертових дверях: більшість його квебецьких співвітчизників не говорять і не хочуть говорити англійською мовою, а американські сусіди — навпаки.

Ця наша внутрішня проблема не була як слід відображена в англomовній літературі. Г'ю МакЛеннан двадцять чотири роки тому зосередився на ній і дав Канаді вислів «Дві самотності». Але в МакЛеннана дидактичний есеїст часто поглинає прозаїка. Недавно почала з'являтися несамотита, навіть садиistica проза про можливо громадянську війну між Квебеком та рештою Канади, видана — і це говорить само за себе — анонімно. Це викликало сильну реакцію між франкоканадськими критиками, але мало зацікавлення в решті країни. З другого боку, дві культури, у взаємному контакті, з'являються в новелях Г'ю Гуда «Довкола гори». Творчість іншого монреальського письменника Кларка Блейза, розгортаючись, може, ще розкриє нам цю сферу канадського життя. Блейз народжений у західній частині Канади, вихований в Америці і пише англійською мовою.

Французький канадець не фігурує в канадському романі так, як *l'Anglais* в франкоканадській прозі. Причина цього очевидна — і це частина проблеми. Англomовна більшість — включаючи меншість у Квебеку — аж донедавна просто ігнорувала французький факт.

Коли ми повернемося до зовнішнього тиску в канадському житті, до сусідства південного велетня, канадець у своєму положенні (дехто сказав би, у своїй халепі) заспокоює себе різними способами, більшість яких, на жаль, і досі характеризуються колоніальною ментальністю. Індивідуальним еквівалентом тут, звичайно, є комплекс меншевартості, який часто виявляється в одній з двох крайніх реакцій: агресивній чи пасивній. Агресивне підкреслювання канадизму, що переважало від часів конфедерації аж до перших десятиріч цього століття, мало в собі елемент антиамериканізму. Континентальна ситуація робить це неминучим, незалежно від того, чи постава Сполучених Штатів полягатиме в традиційному неприхованому месіанізмі, чи в пізнішому — і, мабуть, більш небезпечному — замовчуванні чи просто недобачанні різниці між канадцами й американцями. Культурне та економічне злиття однаково ненависне, будь воно пляноване чи ненавмисне. Цього більшість американців і багато канадців, здається, не спроможні усвідомити.

Канадська версія модерністської революції проти традицій 19 століття прибрала форму підкреслювання «космополітичної традиції» — сьогодні прихильники цієї культурної позиції називають її «інтернаціоналізмом». Не завадило б у цьому контексті навести три цитати з іншого континенту та з відмінного політичного клімату. Перша цитата — багатомовний заголовок нової книжки молодого українського критика Івана Дзюби — «Інтернаціоналізм чи русифікація?» На другому місці наведемо слова російського інтелектуала д-ра Е. Багрова, що їх цитував лондонський «Times» за 6 листопада 1967: «Справжній інтернаціоналіст має національну гордість та дорожить національними традиціями. Людина, що не любить свій власний народ, навряд чи поважатиме

інші народи». Згадаймо нарешті політичний заповіт Леніна, який донині не втратив своєї вибухової сили (недаремно ж його цитує Іван Дзюба): «Тому інтернаціоналізм з боку гноблячої або так званої „великої“ нації (хоч великої тільки своїми насильствами, великої тільки так, як великий держиморда) повинен полягати не тільки в додержанні формальної рівності націй, але і в такій нерівності, яка надолужувала б з боку нації гноблячої, нації великої, ту нерівність, яка складається в житті фактично».

Нинішній «інтернаціоналіст» здебільшого таврує зацікавлення канадською культурою як «провінціалізм». Це можна дуже добре задокументувати прикладом теперішнього редактора *«Saturday Night»* Роберта Фулфорда, якого багато хто має за впливового критика культури. Стаття, яку він написав яких сім років тому, передрукована у його новій книжці *«Crisis at the Victory Burlesk»*. У ній він атакує так званий «канкульт», тобто, «культурний процес, який здеградував літературу та мистецтво до ролі милиць для канадського націоналізму». (До речі, цього роду твердження, тобто приймання крайньої позиції за стрижень цілої складної ситуації — я це називаю «під одну гребінку стригти» — досить характерні для журналістів, що займаються питаннями культури).

Фулфорд продовжує: «Послідовник канкульту читає канадські книжки з почуття обов'язку; він вважає, що це передумова справжнього канадського громадянства. Він може пильно читати „Tamarak Review“, але не помічати англійських чи американських літературних журналів». Фулфорд просуває думку, що кожний, хто є настільки «провінційним», щоб цікавитися канадською літературою, як такою, є, за дефініцією, послідовник «канкульту». Аrogантність гідна подиву, навіть у випадку «стрижів під одну гребінку». Я прожив більш ніж три чверті свого життя в таких провінційних містах, як Реджайна (Саскачеван), Упсала (Швеція) та Лондон (Онтаріо). Той факт, що я читаю досить багато канадських книжок, навіть Фулфордових, ні в якій мірі не впливає на моє почуття громадського обов'язку, і моє перебування на провінції не стримує мене від регулярного читання літературних журналів — не тільки північноамериканських і британських і не тільки англійських чи французьких.

Провінційна обмеженість визначається мисленням, а не географією і дорівнює своїм самозадоволенням хіба лиш позі космополітичного провінціофоба. Коли ці дві речі йдуть поруч, то це вже щось незвичайне — на зразок Роберта Фулфорда. Наприкінці своєї книжки він зворушливо признається: «Ніде правди діти, що більша частина устаткування мого розуму та уяви завжди носила чітку печатку „made in U.S.A.“». Потім він перелічує своїх двадцять одного «героя» культури; третина з них — «літературні журналісти», тобто посередники, а не творці культури, і всі, крім двох, — американці. «Ці люди, — каже він, — більше, ніж будь-які англійці, французи чи канадці, навчити мене, що таке мистецтво, що

існує в широкому світі, та хто я такий». «Амкульт» не менш обмежений ніж «канкульт», тільки більший. Крім того, тільки один з «цих людей» не з двадцятого століття. Уявіть собі провінціалізм у часі так само, як і в просторі!

Фулфорд перебуває не тільки на впливовій позиції, він так само — репрезентант загальної канадської форми пасивного колоніалізму, цієї провінційної потреби схвалення нью-йоркської інтелігенції перед тим, як уважати будь-що канадське за варте уваги доморослого інтернаціоналіста. Минулого тижня я прочитав звіти двох мистців з інших ділянок — народного та джазового співаків, — у яких вони гірко скаржаться на таку ситуацію. Перецінювати поганий твір просто тому, що він канадський, було б обмеженістю; недоцінювати навіть посередній твір просто тому, що він канадський і не дорівнює, скажімо, творові мистця, якого визнано цього року чи цього тижня за Данте чи Достоевського Америки, було б не менш обмежено.

Критики цього переконання та культсоби, які перебувають під їх впливом, не творять здорового для культури клімату, але, на щастя, здоров'я мистецтва твориться кінцево-кінцем мистцями, а не критиками культури. Коли йдеться про твори, що нині з'являються в Канаді, ми, здається, на рещті досягаємо ступеня зрілості, на якому приймаємо нашу канадську ситуацію без захисної хвалькуватості ентузіястів «кленового листка» та без захисного цинізму запопадних «кленорубів».

З квебецької поезії

У перекладах Вольфрама Бургардта

Г А С Т О Н М І Р О Н *

ЛЮБОВ І БОРЕЦЬ (УРИВОК)

Щодня я влюблююсь у твоє тіло
і в жилах моїх починає шуміти сонце
мої рамена обіймають твою безбережну нагість
де я розпускаю вітрила наче простір без меж

на схилі бою що зробився тотальним
серед найбільш буденної темряви
я думаю про тебе як у годину смерти
щодня ти моя єдина небесна дорога

хоч нас роз'їдає загальне лихо
я підношу як стяг мою погрішиму відвагу
я доходжу до світлого царства моєї істоти
яку простягаю тобі із смаком нового ладу

любове, дика любове моєї темної крові
хитке обличчя вітру в чагарниках
жінко, я мушу любити тебе о жінко моєї доби
мов безцінний русявий час піщового годинника

ТІ ЩО ПОМРУТЬ

Смутний як я, він уже не терзається
(поглянь на цей народ він скоро помре)
смутний що несила бути
смутнішим

людина тут не вмирає власною смертю
у ній відходить частка з усіх
я переходжу на той бік а той бік
це тут

і тобі буде сумно, Людство!
тобі нитимуть кості в певні століття
цим безіменним бодем з пустирів
наших закликів

* Див. також: Маячні монологи відчуження, «Сучасність», 1967, ч. 12, стор. 3—5.

ВЕРТИКАЛЬ РІКИ

Стільки знаків
стільки надій черкається об небо

Довго
вертикаль проростала крізь глину.

Тоді ріка повстала сторч,
як довгий чоловічий полумінь
сахається тиші покійних.

Ріка обернулася деревом,
садом, що пнеється вгору,
окрилений
веселощами квітів.

З морськими зелями,
з вагою гранітних снів,
з тисячами голок зітлілих риб
наче дятли
на плоті пам'яті,

почався наступ тіней,
час крові на берегах.

Сновиддям вапняку
кришилось обличчя чистого краю
і очі тікали
птицями жару.

О марииво полярного життя!
поки історія не стала словом статуй...

Простір!
ріка одушевить його для світу.

Зародки вже не лопатимуть від спраги.

Прийде смерть під укусом сонця.

50 МЕГАТОНН

Під кулею землі на ниточці —
ВЕЛИКДЕНЬ
Даремно присипляє холод.

Кантато золотих ланів,
де чорними словами
сходить день.
Із жєстами ведмедя
кружляє янгол
круг світанку.

В півбезконечності маячать діви
із ніччю між зубами.

Напроти
дзеркала
палає
дух.

Гуляй, циркачу, по льодистій линві!
Замовкло сонце.
Кінчає самогубством атом.

І вічність
відпливає
від людини.

ЖАК БРО*

БЕЗІМЕННЕ

Вода на вулиці скаржитья дивною скаргою
Де розбиваються чайки води

Я не знаю твого імени я більше не знаю
Стільки форм людських ще ледве тече у канавках
Пальці з тьмяними нігтями наче повіки
Усміхи в мушлі пахви
Обличчя розщеплені наче вікна старі

Стільки мертвих без корогов і регалій
Розпливаються в ніжній воді
Над могилами квітень наче замріяне світло

Вода сполучає маленькі надії
Вистра й німа без бульбк і струмків
Зграя смішин що спадають на вулицю
О безумність води

Скарга води тихенько проти струму годин
Це шепіт білих уст це шерхіт старих шкір

* Див. також: Братерська сюїта, «Сучасність», 1967, ч. 12, стор. 6—10.

Усі що відходять і розпливаються
 І ти розсіяна тут і там
 Ти яку я шукаю серед волосся що тягнеться до стоку
 Та вода мережить і шиє золотими руками
 Тонка вишивальниця смерті в складних візерунках
 Вода шиє і перешиває і творить прекрасну довгу тканину
 Що пливе

ДЕНЬ І НІЧ

Заручини твого силуету на обрії
 Чорна перлина на пальці страху
 Наче рештка ночі на лику дня

Намісто твоїх кроків кругом дому
 Ясні струминою ніжності

Напроти парних піл я міряю тяглість моєї нудьги

В осамітненні що сочиться в мені
 У сонливій воді мого спочинку
 У склоні з'явности
 У снігу де тьмяніють крики
 У тіні де гуснуть речі
 У тиші де тонуть слова

Я житиму сам у нашому коханні

Я чую шелест твоїх кроків
 На нервистому шовку часу
 Дощі листопаду тулять мене до вікна
 Я бачу квітець твого усміху між водяними тюльпанами

Я згадую форму наших щоденних годин
 Перестрах вітру що б'ється об стіни
 Дзвінке молоко світанку на вулиці

Я викопаю форму твою і спочиваю в твоїй привітній господі
 Це ти це я поєднані в одне на простертих руках
 Як шаленство як виклик
 Як люди в обіймах землі

Я житиму сам у нашому коханні
 І ще самотніший карбуючи твій профіль в агаті моїх слів

ПОЕМА ДЕРЕВОЛЮЦІЇ I

я побачу обличчя вогню, що виростає в гігантській квітці
бруку в розчакхнутому тілі моєї пори

і зубами розщепить припони холоду
холод тримав нас у зраді народом-паламарем у месах мерт-
венно-глухої півночі

криваве колесо бунтів від віку до віку крутилось оберталося
маленький хирий вогник якого зараз же англійсько-римський
ангел закликавши пришилаєв до синього плаща Марії
маленька зірочка задушена в шкатулі ливану оце було
наше серце скривавлене крапля за краплею яке під
нашим зворушенням зором билосся в унісон з пудрованою
повікою

обличчя задовго затаєне в порожніх згортках страху обличчя
що нас повертає в суворі страсті народження
наш край це так далеко від Баффіну до Великих озер від
гір Нотр-Дам до затоки Гадсона ця плоть жива й
глухоніма великого знеможеного птаха розп'ятого на
Америці янки

я побачу як лик вогню хлине з ґрунту наших прокльонів роз-
чакхне загачені двері наших ночей

я побачу як враз він звалиться на наші обличчя і прорис
до дна наші жили і поверне незайманість нашим тілам
у двоїстій фузі річки і шахти

нас оновить у Первні
ми себе признаємо з глини й бажання
ми будем із зброєю цього часу червоні хриси що жнуть
королів і випускають з в'язниці народи в геральдичних
барвах ковадла

о обличчя вогню з якого горді і голі народи кують собі правду
країну з єдиного крику що вродився з розщеплених
пут

чи треба було вам спалаху від Азії до Африки і від Африки
до латинського негритянства підпалити від моря до
моря тропіки

щоб нас нарешті вирвати із щелеп полюса і підняти в наших
поснулих кротячих тілах пожежу бути вільними і
врости вдовж тисяч її ран в нашу землю Квебек

одного вечора я опинився сам із собою
 одного вечора вулиць у розтічі і чужинних дощів
 я опинився сам і всі ці роки зметені враз в оберемку вітрів
 квітневих із жаром у скронях як на порозі сліз чиясь рука
 твоя відкриває стежку привітності
 опинився сам на розі двадцяти років сам і без пам'яті словом
 опинився дуже нещасний просто так як людина йде спотика-
 ючись тихо за мрякою
 де втопилося щось із ранку
 сам із цими роками зів'ялими в жменях

щось із ранку о в'язка мізерна яку ти все таки любиш
 та яку викидаєш край вулиці
 і слухаєш як вона ніжно стогне вмираючи мов непотрібна
 тварина
 і ось я подібний до першого стрічного і досить нещасний
 щоб думати юність згоріла в міднику нічного бенкету
 де щось із ранку розкривається в серці і стікає кров'ю в
 глибинах обрію що сахається
 і хтось втікає — я — алеєю давніх літ
 я опинився в поемі без образу
 і я йшов голий без снів і без слів до твого обличчя яке на-
 решті пізнав
 і я знав що я вже ніколи ніде не зможу жити і вмерти просто
 одного вечора вулиць у розтічі і чужинних дощів
 і відходив назавжди до краси твого обличчя де світ проходив
 байдужо
 і лишав нас в безмежнім пополудні нашої злагоди
 і я ступав рахованими кроками між зимними згортками
 довгої тиші
 де не були вже в обігу ні страх ні півслова ні ця бержня
 підносити в ярмаркових образах мою втечу
 світ який я любив танув у моїх неуважних зубах
 жагучий плід оголених бажань щось із ранку де лунали
 кроки дитинства
 золото що мерехтіло в каруселі поглядів без вороття
 де відлітав назавжди птах безлюдних майбутностей
 і я покидав закритий сад ніколи не в'янутих квітів які ніколи
 не вміли вмирати на моїх устах щоб їх спалити
 я дивився як я втікаю назавжди з алеї давніх літ
 і щось із ранку розривалося в серці щось таке що буде кри-
 вавитись аж у смерть о сповнена в мені присутність
 поема словом без образу

Боротьба мов

Фернан Уеллетт

*Причини неладів у світі здебільша
граматичні.*

Монтень

*Добрий порядок залежить цілком від
поправности мови.*

Конфуцій

«Людина — це тварина, що говорить».¹ Тоді як тварина «думає» образами, тільки людина мислить поняттями, тільки вона має священний дар мови. Ще задовго до новочасної психології та неврофізіології Ляйбніц відзначив, що тварина сприймає тільки ряд образів, не усвідомлюючи «причини зв'язку перцепцій».² Тоді з'явився людський мозок, і вперше психічний зміст міг вербалізуватися — втілитися в слова.³ Не підлягає сумніву, що ця вербалізована мова⁴ є рівночасно установою, суспільним фактом та знаряддям спілкування; мова zarazом «внутрішня», як «опора мислення», і «зовнішня», як засіб взаємнення. Крім того, мова має виразову функцію, тобто вона уможливорює приблизне зображення суб'єктивної людини та світу. Цією своєю функцією мова — передусім чинник культури.

У рамках цієї розвідки нам доведеться для більшої ясності штучно розмежувати ці дві форми мови. Двоїстість мови — факт. І кожний франко-канадський письменник мусить зіставити ці дві форми мови з своїм власним досвідом двомовності, тому що дія другої мови може уразити і розкласти їх обох. Мови, мабуть, як казав Ляйбніц, — «найдревніші пам'ятки народів», але вони не вічні. Їхня нетривкість віддзерка-

¹ *Brice Parain*, *Recherches sur la nature et les fonctions du langage*, Paris, Gallimard, 1954, стор. 11.

² У кн. *Nouveaux essais sur l'entendement humain (textes choisis)*, Paris, P.U.F., 1961, стор. 14.

³ Див. *Paul Chauchard*, *Le langage et la pensée*, Paris, P.U.F., 1962, стор. 7.

⁴ Вербалізовану мову можна б дефініювати як здібність, зумовлену появою «більшого мозку» (див. *Chauchard*, стор. 7), але не притаманну ніякому спеціальному органу (див. *André Martinet*, *Éléments de linguistique générale*, Paris, Armand Colin, 1961, стор. 11); мова — це «своєрідна конкретизація», «соціальне і соціалізуюче явище» (див. *Gilles-R. Lefebvre*, „L'étude de la culture: la linguistique“, у кн. *Situation de la recherche sur le Canada français, Québec*, P.U.L., 1962, стор. 234—235).

люю слабість народів. Перед нашими очима згасають культури, і народи поволі асимілюються іншими.

Ми можемо покищо прийняти, що *внутрішня мова* має логічну першість. Не забуваймо, що дитина розуміє мову, ще поки вона вміє сама висловитись і порозумітись нею. Малятко мусить унутрити і повільно засвоїти мову, поки вона стане знаряддям спілкування. Жан П'яже показав, що «справжня соціальна мова дитини... (гра) — це в однаковій мірі мова жестів, рухів і міміки, як і мова слів».⁵ Він також спостеріг, що «мова, ще заки вона придбала функцію соціалізувати думку, супроводжує і підсилює індивідуальну дію».⁶

I — ВНУТРІШНЯ МОВА

Прислів'я племені бамбара дуже добре виражає їхню свідомість людської соціальності. «Що я таке, — кажуть вони, — і що я можу зробити без інших? Я прийшов через їхні руки, і відійду через їхні руки». І дійсно, мозок, свідомість і мова можуть визріти тільки в людському середовищі. Коли людському маляткові у відповідний момент не дати його мову, з нього ніколи не буде повна людина. Дитина, що не навчається мови, втрачає людське обличчя. Учений Норберт Вінер пише: «Отож у випадку мови... слід визнати, що, не засвоївши її своєчасно, індивід соціально цілком атрофується».⁷ На жаль, мова не вроджена, а надбана. Мова — вислід колективної творчості і довгого розвитку. Через неї дитина перестрибує тисячоліття. «Кожна нова людина, — пише Поль Шошар, — при народженні така ж беззбройна, як первісна людина, але через мову вона відразу отримує всі людські здобутки».⁸ Дитина, що засвоїла мову, залишає позаду стадію сприймання та образної думки, щоб дійти до вербалізованої мови, тобто до найменування, до речення, до «формального мислення», одним словом, до концептуальної, логічної думки, справжнього знаряддя людського розуму.⁹ Якщо й мова не вичерпує розумового розвитку дитини, то вона все таки відіграє величезну роль. І жоден народ не може дозволити собі на розкіш применшувати важливість мови, яку вбирає в себе дитячий мозок.

⁵ *Jean Piaget, Le langage et la pensée chez l'enfant, Neuchatel, Delachaux et Niestlé, 1962, стор. 40.*

⁶ *Там таки, стор. 39.*

⁷ *Norbert Wiener, Cybernétique et Société, Paris, 1962, стор. 104.*

⁸ *Chauchard, стор. 11.*

⁹ Вона «робить ризикований стрибок від суб'єктивності до об'єктивності, стрибок, який багато кому погано вдається». Пор. *Jean Furstenberg, La magie des mots, Paris, Plon, 1958, стор. 82.*

«Коли малолітні діти розпитують про незнаний предмет: „Що це таке?“, — вони питаються за назвою предмета і ця назва становить для них не тільки символ, але й заразом визначення і навіть пояснення».¹⁰ Слово зачаровує дитину. І вона вірить у його силу, як вірить у силу предметів. Знати назву — це мати привілей і силу деміюрга. Згадайте «древню» людину, для якої «будь-яка інша дія другорядна супроти дії найменування».¹¹ Так поволі дитина починає під кожний образ підставляти назву, поняття. Це стадія номінального реалізму, про яку говорить П'яже. Для Платона, наприклад, *найменування* було настільки фундаментальним, що він поклав його в основу своєї філософії.¹² Порівняймо думку двох сучасних філософів: для Бріса Парена найменування — це перше судження про існування, а для Марльо-Понті — це не більш і не менш як пізнання. Проте нинішня психологія слушно вважає, що найменування не є спонтанною мовною дією.¹³ Бо тільки подразник предмета даний наперед — *подразник слова* є наслідком у мовній дії.¹⁴ Для дитини, що навчається мови, мовна ситуація є справжньою школою досвіду. Вона тоді схоплює ті слова, що їх може схопити, і відкидає всі інші. Це, до певної міри, продовження звичок сприймання. Так само, як ми зберігаємо в пам'яті «лиш малесеньку частку інформації, що надходить до нас із зовнішнього світу», — дитина мусить призвичаїтися «добирати» з словесних вісток, що без упину надходять до неї, лише ті елементи, які вона може засвоїти. *Теорія інформації*, наприклад, підтверджує цю «аксіому» психології.¹⁵ Крім того, слово набирає повного значення передусім у мовному контексті. Отож можна б сказати, що подразник слова вирішальний. І то до такої міри, що для Дж. Г. Міда «ці подразники (слова) є основними елементами розвиненого соціального процесу».¹⁶ Дитина «соціалізується», включаючи слова у світ своєї думки. І цей навчальний процес полягає на наслідуванні, дресуванні, набутті звичок. Вживаючи термінології Павлова, мова повинна стати «другою сигнальною системою умовних рефлексів».¹⁷ Так само для Вотсона: «Мова особливо надається

¹⁰ Piaget, стор. 193.

¹¹ Див. Janbeinz Jahn, Muntu, Paris, Seuil, 1961, стор. 141.

¹² Див. Parain, стор. 44.

¹³ Див. François Bresson, „La signification“, у кн. Problèmes de psycho-linguistique, Paris, P.U.F., 1963, стор. 21.

¹⁴ Див. Pierre Oléron, „Les habitudes verbales“, у кн. Problèmes de psycho-linguistique, стор. 101.

¹⁵ Див. Abraham Moles, Théorie de l'information et perception esthétique, Paris, Flammarion, 1958, стор. 66—67.

¹⁶ G. H. Mead, L'Esprit, le Soi et la Société, Paris, P.U.F., 1963, стор. 59.

¹⁷ Див. Paul Chauchard, Le cerveau et la conscience, Paris, Seuil, 1962, стор. 83.

до вироблення таких рефлексів».¹⁸ Так мова автоматизується. Поль Шошар пише, що «мова — це автоматизм, що не потребує свідомости; ми думаємо, не помічаючи того».¹⁹ Навіть наша підсвідомість невпинно послуговується мовою. Отож мова — це мережа численних, часто несвідомих зв'язків зі світом.

2. Річ, штука чи «як його там»

Відколи я почав писати, я здав собі справу, що я *варвар*, тобто в етимологічному значенні — *чужинець*. Моєю рідною мовою не була французька, а *франглійська*. Мені доводилося вивчати французьку мову майже як *чужу*. Мої мовні рефлексии задовго жилилися франглійщиною. І моя мовна практика до великої міри визначалася цими рефлексами. Бо коли я навчався мови, мої ближні або не знали французького слова, що відповідає предметові, або вживали англійське слово. Багато предметів мого щоденного життя не мали назви, або їх назва була незугарно й зляккісно скалькована з іншої мови, і то лиш тоді, коли ми вживали самого чужомовного слова. Я формувався серед «речей» і «штук». Я знаю, що «дуже низька частота вживання конкретних слів» — явище, що його можна спостерігати навіть у Франції.²⁰ Коли мова про якийсь предмет, задля економії засобів вживають «відмичку», як *штука* чи *як його там*. Але ми цього не робили тільки через економію, а часто з незнання. Нам, синам робітників чи службовців, було особливо гірко. Наш голод на слова, у стадії номінального реалізму, не був заспокоєний. А проте нам належали слова, як вони належать дитині кожної нормальної мовної спільноти. Передавати нам менше слів або передавати кальковані слова означало поглиблювати розрив між нами і світом. Нас обезтілювали. Наш світ був менш широкій. Так нас приречено шукати слова, які не приходили. Я переконаний, що від тієї миті нас охопило глибоке почуття непевності. Бо йшлося не тільки про конкретний словник, про словник зовнішніх предметів, а також про словник наших відчуттів, пристрастей і почувань. Отож наша внутрішня мова була у великій мірі синтезою почуттєвих зображень та слів, що належали до двох мов. Мова такого ґатунку схияляла нас передусім до *інтуїтивного мислення*. Оскільки ми були багаті на сприйняття, але бідні на поняття, наші мовні структури силою факту були ламкі. Бо слово — завжди елемент ширшої структури. А наша структура була гібридна від самого початку, і на ній же ми мусіли будувати наше за-своєння мови, тобто наш перехід від слова до речення, яке в свою чергу веде до формального мислення. Приймати слово — це більше, ніж збагатитися на один знак, це симбіоза. «Зміст словника віддзеркалює інтереси культури, до якої він

¹⁸ Див. Mead, стор. 86.

¹⁹ Le langage et la pensée, стор. 76.

²⁰ Bresson, цит. тв., стор. 20.

належить».²¹ Той, хто виростає в середовищі двомовності, постійно страждає від розумового замішання, від боротьби двох мов, які штурмують мозок; так послаблюються його розумові структури. Мозок мусить мати здорові й міцні структури, перш ніж стикнутися з світом чужої мови. Отож не дивно, що Ремі де Гурмон писав, що «двомовні народи майже завжди народи неповноцінні».²² Тому французький канадець, як тільки захоче писати, мусить безнастанно поборювати детермінізм рефлексів, що коріняться в його власному періоді вивчення мови. Він мусить наново створити собі мовну практику. Це вимагає постійного й важкого зусилля. Його знання мови і його уважність мусять весь час фільтрувати його рефлексії і його спонтанність. Він мусить знайти нову спонтанність і нові рефлексії. Скільки зусиль і скільки сумнівів ховається за цією значною перемогою — писати пристойно по-французьки. Двомовність середовища і нецтво вчителів були проти нього від самого дитинства. Сьогодні телебачення може частинно заступити родинне, шкільне і міське середовище. Дитина чує кращу французьку мову. Словник набагато ширший. Світ стає більш приступний.

3. Речення і концептуальне мислення

Навчаючися мови, ми вчимося думати; ми переходимо від найменування до речення, а тоді до формального мислення. Тоді як найменування було основою Платонової філософії, речення було основою філософії Арістотеля. І дійсно, мова — це не репертуар слів.²³ Виробляти мовні навички — це не тільки включати кожне слово в ширшу структуру, це плекати самопоширення цієї структури. Мова — це організм. Кожній мовній спільноті притаманна інша структура, яка зумовлює інший спосіб думання. *Я думаю так, як мені дозволяє моя мова.* Лінгвіст Е. Сапір пише, що «форми нашої мови визначають певні способи спостереження та інтерпретації».²⁴ Зрештою, соціологи знають, як «тяжко відмежувати факти від концептуального знаряддя, за допомогою якого ми їх спостерігаємо».²⁵ Отож, як підкреслив Анрі Делякруа: «Творена мовою, думка творить мову».²⁶ «Мова не на послугах думки, вона є передусім цією думкою, а потім її висловом».²⁷ Отже, чим убогіша мова людини, тим ламкіша структура її думки. Мова формує мозок. Згідно з *неврофізіологом*

²¹ Див. Otto Klineberg, *Psychologie sociale*, tome I, Paris, P.U.F., 1963, стор. 67.

²² Rémy de Gourmont, *Esthétique de la langue française*, Paris, Mercure de France, 1955, стор. 49.

²³ Див. Martinet, стор. 15.

²⁴ Цит. у Klineberg, стор. 54.

²⁵ R. Bastide, *Les relations sociales au Brésil*, в журн. „Bulletin international des sciences sociales“, Paris, 1957, ч. 4, стор. 540.

²⁶ Цит. у Chauchard, *Le langage et la pensée*, стор. 8.

²⁷ Chauchard, *Le cerveau et la conscience*, стор. 122.

Подем Шошаром, який підтверджує думку психолога Жана П'яже: «Думка людини цілковито залежна від мови, яку вона засвоїла в дитинстві».²⁸ Тільки формальне мислення дозволяє нам орудувати категоріями, уможливлене нам судження, без яких ми не маємо доступу до жодної певности, що не піддається інтуїції, без яких жодна наша дія справді вільна. Мислити — це завойовувати мовою саму дійсність. Саме тому *якість мови*, яку я засвоїв дитиною, може назавжди визначити розвиток мого розуму.

Часто повторюють, що французька Канада не має мислителів. Хоч, згідно з П'яже і Олероном, мова зовсім певно не творить розуму, вона все таки відіграє «центральною роллю у творенні думки».²⁹ Всупереч думці бігевіориста Вотсона, все наше мислення не зводиться до мови.³⁰ Американський філософ і соціолог Дж. Г. Мід стоїть ближче до П'яже та Олерона, ніж до Вотсона, коли пише: «Хоч раціональне мислення відбувається за допомогою мови, тобто через слова, воно не складається виключно з мови».³¹

На щастя для нас у Квебеку, думка і мова «є частиною ще ширшого процесу, а саме: установалення символічних функцій».³² Проте роля мови, як ми бачимо, лишається дуже важливою; тому анемічна мова, засвоєна в дитинстві, хоч і не ослаблює нашого розуму, все таки дає йому менш досконале і менш потужне знаряддя. Ось чому в нас нема або майже нема мислителів. Малярство і поезія є нашими видами мистецтва, нашими найоригінальнішими формами вислову. Наша *інтуїтивна думка* часто переважала на шкоду *логічній думці*. Малярство, наприклад, передає дуже суб'єктивні зорові сприйняття. Поезія — свого роду поворот до стадії номінального реалізму. Я зовсім не був би здивований, якби підрахунки виявили, що більшість наших малярів і поетів — сини народу. Я так само не був би здивований, якби виявилось, що автори тих кількох есеїв, що пишуться в нас, — сини буржуа чи професорів університету. Це не означає, що останні мають *що сказати*, але вони з дитинства мали кращий код. Отож сини робітників чи службовців засвоїли в дитинстві найубогішу мову, найбільш заражену середовищем чи ситуацією двомовности. Не знайдемо серед них багато «мовомоторів». Поет Гастон Мірон часто казав: «Ми убогі думкою». А проте навіть знаряддя, що його виробляє людина, існує перше як мозкова структура. Зайве знову накреслювати історію причин, що вплинули на деградацію нашої мови; історики, лінгвісти, виховники і письменники нам перемелюють її не без виправдання. Колонізовані народи схильні роз'ятрювати рану, як

²⁸ Chauchard, Le langage et la pensée, стор.32.

²⁹ Problèmes de la psycho-linguistique, стор. 57, 62.

³⁰ Цит. у Mead, стор. 59.

³¹ Там таки, стор. 63.

³² Jean Piaget, „Le langage et les opérations intellectuelles“, у кн. Problèmes de psycho-linguistique, стор. 57, і в La psychologie de l'intelligence, Paris, Armand Colin, 1962, стор. 151.

невпинний заклик до втрачених великих вартостей. Це, може, спосіб повільного видужання, перекреслення старих хворобливих звичок, «відгальмування»; це, зовсім певно, вичікування зудару, мутації чи революції.

II — ЗОВНІШНЯ МОВА

1. Точка погляду лінгвістики

Для наукової лінгвістики «мова — це засіб спілкування, який аналізує людський досвід, відмінно в кожній спільноті, за допомогою монем — елементів, що мають семантичний зміст і звуковий вираз...»³³ Отже, мова — не репертуар слів, а радше структура, соціальний факт. Це код, який дозволяє структурувати певну кількість лінгвістичних елементів, щоб передавати й одержувати *інформацію*. Проте інформація надавача завжди більш чи менш просякнута забарвленням, «координатами» його власної, індивідуальної мови; так само адресат приймає цю інформацію через свою власну «лінгвістичну свідомість», свою власну, індивідуальну мову. Так, наприклад, знак *рiчка* приймається французом; та хоч означник для нас обох тотожний, *означуване* належить до різних світів. Що ж тоді казати про такі слова, як *любов* тощо. Ми обидва вживаємо ті самі знаки, та оскільки певні знаки стають для нас символами, наша індивідуальна мова диференціюється. Знаки закорінюються в різних психіках. Ідивідуальна мова невпинно перетворює *означуване* без відома адресата. Отже, чим глибше певна кількість означників виражає специфічне середовище, тим більші розбіжності змісту в рамках мовної спільноти. Крім того, слова зношуються. Наприклад, жодна революція не мислима без нових слів.³⁴ Отож ясно, чому лінгвіст Андре Мартіне пише: «Жодна мовна спільнота не складається з одиниць, що розмовляють наскрізь однаковою мовою».³⁵ Якщо спостерігати мовні звички різних суспільних клас, не залишається сумніву, що «мовна диференціяція» групи (Квебеку), яка майже не мала контакту з мовною спільнотою-маткою (Францією), поважна, тим більш поважна, що ця група користувалася мовним знаряддям іншої епохи, іншого кола людей і мусіла не тільки розвиватись у відмінному середовищі (географічному, а після Поразки — політично-соціально-економічному), але й *співіснувати* з мажоритарним мовним середовищем. У цьому полягає трагедія Квебеку на мовній площині. Очевидно, структура мови міняється або, іншими словами, сукупність мовних навичок підлягає економічному, соціальному, культурному чи політичному розвитку спільноти: *живим мовам притаманний роз-*

³³ *Martinet*, стор. 25.

³⁴ Див. *Georges Gusdorf*, *La parole*, Paris, P.U.F., 1963, стор. 14.

³⁵ *Martinet*, стор. 150.

виток; але коли зливаються структури двох дуже відмінних мов, без відома самого мовця, це вже не еволюція, а розклад мови.

Лінгвісти спостерегли, що існує «постійна суперечність між людською потребою спілкування і нахилом до максимального заощадження розумової та фізичної дії».³⁶ Це закон мовного розвитку. Інерція пам'яті й артикуляції схиляє нас до заощадження «енергії, яку ми витрачаємо на мову». Як будь-яка інша чинність, мовна чинність «підлягає законові найменшого зусилля, згідно з яким людина витрачає лише таку кількість сил, яка дозволить їй досягнути накресленої мети».³⁷ Якщо справа стоїть так при вживанні однієї мови, то чи користування двома мовами не є розкішною, витратою енергії, яка суперечить законові заощадження засобів чи найменшого зусилля? Теорія інформації вчить, що «коли частота одиниці зростає, її форма часто спрощується («авто» замість «автомобіль»); вона також вчить, що «кожна зміна в частоті (мовної) одиниці призводить до зміни її ефективності і дозволяє передбачати зміну її форми».³⁸ Це означає, що мова розладжується, коли її вживати неправильно або вживати дедалі менше. Щоденне життя визначає умови і частоту користування мовою. *Щоденне життя невблаганно, математично обумовлює нашу мовну чинність, чи ми того свідомі, чи ні.* Бо «закони мозкової дії залежать не від свідомого характеру, а від реакцій».³⁹ Отож у Монреалі, в суто двомовному середовищі, наш мозок щодня вбирає в себе незліченну кількість зорових вражень (афіші англійською мовою), слухових вражень (уривки розмов тощо), масу слів і синтаксичних зворотів, що нам чужі. Якщо наше свідоме знання французької мови майже неіснуюче, якщо ми невпинно приймаємо замасковану англійчину, бо не здатні розпізнати мовну ідентичність всього того, що сприймаємо, — *ми ще більше безсилі проти вторгнення цієї мови, яка щодня просякає в нашу підсвідомість.* Отож не йдеться про те, чи мозок має досить нейронів, щоб вивчити дві мови або десять; проблема двомовності в масштабах цілого суспільства і його установ не стоїть у цій площині; йдеться радше про те, що людина, яка користується кодом, має природну схильність до заощадження засобів.⁴⁰ Тому, коли людина користується двома мовами, одна з них з конечности має менше мотивацій, ніж друга. Через практичну настанову, через економію засобів людина поступово схилятиметься до мови, якою може користуватися з найменшою затратою енергії. Ця схильність тим сильніша, чим легше засвоєння цієї мови і чим більше користування нею зу-

³⁶ Там таки, стор. 182.

³⁷ Там таки.

³⁸ Там таки, стор. 193—194.

³⁹ Chauchard, Le langage et la pensée, стор. 70.

⁴⁰ Спеціаліст-мовник G. K. Zipf навіть назвав одну із своїх книжок: Human Behavior and the Principle of Least Effort (Addison Wesley Press, Cambridge, 1949).

мовлене потребами щоденного життя. Дуже добре висловив це Ремі де Гурмон: «Мова не має іншої рації існування, крім своєї корисності. Зменшувати корисність мови — це зменшувати її право на існування. Насаджувати на її власній території конкурентній мови означає незмірно зменшувати її вагу».⁴¹

2. Погляд мовної соціології

Ще до «Німецької ідеології» Маркса Ляйбніц розумів, що потреба суспільного життя напевно змусила людину винайти мову. Бож суспільство, як і мова, є мережею співвідношень, так що в дійсності неможливо уявити собі мову інакше, як соціальний факт. Як підкреслив лінгвіст і соціолог Марсель Коган: «мова має свої власні закони структури і розвитку; з другого боку, вона залежна від інших суспільних факторів».⁴² Отже, мова — по суті, соціальний факт, установа. «Світ мови, — пише Дж. Г. Мід, — це просто система спільних чи суспільних значень».⁴³ Отже, годі уявити свідомість і мову поза соціальною маткою. Мова — це сукупність *порухів*, які ми засвоюємо через звичку. Але для того, щоб існувало спілкування, потрібно, щоб ці значки мали до певної міри незмінний характер. Мова народжується, тому що існує потреба виміни. Саме тому мова може існувати тільки тоді, коли вона становить «спосіб спілкування, оснований на правилах, що незалежні від окремих осіб».⁴⁴ Отож мова — це соціальний факт, обумовлений потребами виміни, який має своє власне існування. Опанування цього знаряддя, цього коду, настільки конечне, що один соціолог пише: «для людини є лиш один світ, той, який вона схоплює за символічним посередництвом понять... Людина конструє, організує і приймає природу згідно з нормами її мови».⁴⁵ Цей соціальний характер мови притаманний людині. П'яже каже: «доросла людина мислить соціально, навіть коли вона лишається на самоті».⁴⁶ Мовна чинність підсилює взаємні стосунки.

Пригадаймо, що будь-яка людська творчість починається з мозкової та мовної структури. Крім того, «мова не тільки символізує існуючу вже ситуацію чи предмет, вона уможливує їх існування чи їх появу, бо вона належить до механізму,

⁴¹ *Rémy de Gourmont*, стор. 48.

⁴² *Marcel Cohen*, *Pour une sociologie du langage*, Paris, Albin Michel, 1956, стор. 36.

⁴³ *Mead*, стор. 77.

⁴⁴ *Georges Granai*, „Problèmes de la sociologie du langage”, у кн. *Traité de sociologie*, tome 2, Paris, P.U.F., 1963, стор. 260.

⁴⁵ П'яже у книжці „La psychologie de l'intelligence” (стор. 149) пише: «чистий знак, натомість, завжди колективний».

⁴⁶ *Там таки*, стор. 260.

⁴⁶ Див. *Le langage et la pensée chez l'enfant*, стор. 40; *La psychologie de l'intelligence*, стор. 186—187.

що їх створює».⁴⁷ Нормально суспільство творить свої слова разом з установами. Але в Квебеку, коли йдеться, наприклад, про політичні структури, існує непереборне напруження між мовою та установами, бо наша мова прилипла до установ, яких вона не створила, а переклала. У нашій мозковій структурі ніколи не було злиття між установою і її мовним знаком. Отож наша мова не виражає наші політичні структури, так само, як вона не виражає певну частину нашого права та більшість наших економічних установ. Ці речі чужі нашій розривній структурі, і вони примушують нас пристосовувати нашу мову, перетворювати її на систему перекладених слів. Вже два століття історія нашої мови — це драма тяжкого зусилля пристосуватися. Ми весь час пов'язуємо слова і дійсність, яка не створена нашою власною мозковою і, отже, мовною структурою. (Франція знає і знала цю проблему «пристосовування» мови до новітньої цивілізації, але вона була і є в кращому політичному, економічному, соціальному і культурному становищі, щоб творити свій власний словник, щоб *наово продумати* нову цивілізацію). Віктор Барбо слушно підкреслив, що наша мова — не тільки мова доби Відродження, але що Нова Франція успадкувала в ту добу кілька мов, і що вона, ще перед Францією, стала горнилом, в якому здійснилася мовна єдність.⁴⁸ (Нам не завжди бракувало сили і уяви). І з цією мовою доби Відродження ми мусіли з самого початку ввійти в спізиснування з мовою переможців. Але наша мова, що великою мірою виражала сільське або традиційне суспільство, була тим більше запрожена, що вона мусіла стати вічна-віч з новим суспільством і з новими структурами, що міняли обличчя землі. Для багатьох із нас хутір був рідним світом. І ось ми раптом мусіли ознайомитися з містом та індустрією, які нам не належали. Від нас вимагалось не тільки творчості на площині мови, бо ж для такої творчості треба було перше змінити свою ментальність. Ми були убогі. І наші семінарії, які користувалися вчорашньою мовою, далі випускали тільки священиків і правників. Розрив між нашою мовою і новим середовищем, новим світом — був тотальний. Від тієї миті ми стали думати за посередництвом перекладених понять; поняти, що віддзеркалювали дійсність, яку ми не придумали і не створили. Хоча ми й були західнім народом, а не племенем маорі, від нас вимагалось надзвичайно важкого зусилля акліматизації. Де були наші кадри? Тоді справжня двомовність, двомовність боротьби, почала свою роботу.⁴⁹

⁴⁷ *Мід*, стор. 66.

⁴⁸ Див. „Linguistique“, Cahiers de l'Académie canadienne—française, vol. 5, Montréal, 1960; поп. „Les sources“. Поп. *Lionel Groulx*, Histoire du Canada français, tome I, „L'Action nationale“, 1950, стор. 209.

⁴⁹ Див. *Michel Brunet*, „Naissance du bilinguisme“, у „Linguistique“, Cahiers de l'Académie canadienne—française.

1. Соціальний факт

«З одного боку, двомовність виростає безумовно на соціальному ґрунті, де дві мовні системи існують поруч серед тієї самої групи населення: ситуацію двомовності, отже, можна піддати соціологічній аналізі. З другого боку, члени цієї групи пристосовують свою поведінку до існуючого мовного становища.⁵⁰ Двомовність у своїй суті — соціальний факт. Парижанин, що знає дві мови, не двомовний. Коли такий науковець, як Пенфільд, робить апологію двомовності, розписуючися про кількість і якість невронів, він по суті розглядає двомовність виключно як індивідуальне явище, під кутом неврофізіології; тим то, річ ясна, він фальшує дані справжньої проблеми. Середовище двомовності — це теплиця, в якій задуються навіть люди одномовні. У дійсності сила чи слабкість мов у боротьбі та їхнє співвідношення — зумовлені позамовними факторами. У середовищі двомовності нема співіснування, а є тільки постійна агресія мажоритарної мови. І мовна ерозія найжорстокіша передусім у соціо-економічній площині. «Тра жрать!» Сильніший економічно і демографічно мовний колектив невблаганно задуює меншинну спільноту в атмосфері «доброї згоди» та дружби. Бо «мовні інтерференції» завжди виходять з мови мажоритарного суспільства. І ця мовна агресія паралізує мову меншини. Член меншини відчужений від своєї творчої сили. Отож він займає оборонну позицію, думаючи про захист, не про творчість; і його мовна поведінка чимраз більше підпорядковується бажанню вижити. Від того моменту мова перестає рости природним способом; її замуровано, і вона обертається в мумію. Ця діалектична ситуація загально відома в історії.⁵¹ Лінгвіст Ж. Вандріс, говорячи про мови культурних народів, робить висновок: «Залежно від того, в якому напрямі економічна діяльність переливається через мовну границю, ця границя буде по змозі зміщуватися в тому ж самому напрямку. У таких випадках вирішує єдино практичний інтерес, що діє на користь однієї з двох мов, які, до речі, можуть довгий час залишатись у рівновазі».⁵² Тільки «почуття патріотизму», «почуття

⁵⁰ A. Tabouret-Keller, „L'acquisition du langage parlé chez un petit enfant en milieu bilingue“, у кн. Problèmes de la psycho-linguistique стор. 206.

⁵¹ Тільки колонізатор чи несвідома колонізована людина проповідують потребу двомовності. Бо навіть у ситуації неокolonіалізму «національні мови зневажені». Колонізатор говорить про двомовність, тому що він не хоче навчитись арабської чи іншої мови. У дійсності двомовність — продовження колоніальної динаміки. Див. A. Abdel-Malek, La vision du problème colonial par le monde afro-asiatique, у журн. Cahiers internationaux de sociologie, vol. 35, Paris, P.U.F., 1963, стор. 332.

⁵² J. Vendryes, Le langage, introduction linguistique à l'histoire, Paris, Albin Michel, 1950, стор. 332.

конфесіональної спільноти» чи «почуття престижу» можуть деякий час утримати рівновагу. Раніше було легше зберегти цю рівновагу, тому що наша спільнота була ще в стадії селянського суспільства і, отже, була відносно ізольована; але від того часу, як Квебек став індустріялізуватися, французька мова мусить день-у-день боротися з мовою, яка обстрілює її кулеметним вогнем інтерференцій. Чого нас вчить соціологія? «Двомовність людини зумовлена соціальною користю, яку вона черпає з уживання двох мов». ⁵³ Отак ми вертаємось до якості мотивацій, які протидіють *законові найменшої витрати енергії*. Проте чергування двох мовних систем не може довго втриматися. Соціологи ствердили, що «стійкість соціальних стосунків поволі усуває двомовність на користь мовної уніфікації», бо «якщо наявні мови мають різне походження і різний характер, мовна уніфікація відбувається на некористь мовної системи, яка приречена зникнути, оскільки її структура не може допустити інтерференцій інших систем, бо інакше сама себе знищить. . . . Легше стерти мову з лица землі, ніж змінити її». ⁵⁴ Це спостереження Жоржа Гране — для нас гостре, як ніж гільйотини. Ми, в Квебеку, не повинні собі робити ілюзій — ситуація двомовності тимчасова, переходова. Мови, що їх вживають тільки після п'ятої по полудні уже мертві.

Можна б зробити аналізу багатьох мовних спільнот, які, хоч і не вірять у своє зникнення, непомітно поступилися економічно і демографічно сильнішій групі. Що нам показує останній федеральний перепис населення. Він показує, що кількість двомовних і асимільованих франкоканадців стоїть у прямій пропорції до їхнього віддалення від власної мовної спільноти. Так 46,9% французьких канадців у провінції Нью-Брансвік двомовні, а 9,4% асимільовані. У Ньюфаундленді 83,5% двомовні і 81,6% асимільовані. У Бріт. Колумбії 91% двомовні і приблизно 62% асимільовані. У самому Квебеку 23,7% двомовні. Ці цифри показують, що двомовність — *шлях до асиміляції*; до повільної і лагідної асиміляції згідно з усіма правилами англосакського «*fair play*» . . . ⁵⁵ Але ці цифри не показують нам одного: стадії розкладу французької мови в Квебеку.

2. Наслідки

Один із найпомітніших фактів у Квебеку — це утотоження франкоканадцем своєї мови з своїм економічним становищем. Пролетаризація завершилася на шкоду його мові. Усвідомити своє становище пролетаря — це для нього те саме, що усвідомити нижчість своєї мови. І, може, тільки

⁵³ *Granai*, т. 2, стор. 275.

⁵⁴ *Там таки*, стор. 275—276.

⁵⁵ Про французькі групи поза Квебеком і про їхню асиміляцію — див. *Raoul Blanchard*, *Le Canada français*, Paris, P.U.F., стор. 113—124.

він у Канаді — саме через мову — може почуватися справжнім пролетарем. Престиж Сполучених Штатів важить дуже багато в цьому усвідомленні. По суті *англоканадець* — це людина, що має «щастя» говорити мовою *американця*. Наш комплекс меншинності чи меншевартості — не пусте слово. Психіатр д-р Андре Бенуа недавно заявив, що «кількість нервових депресій зростає серед французького і спадає серед англійського населення Монреалю.⁵⁶ Інший психіатр говорив про депресивну структуру особистості франкоканадця, про його нахил до самозвинувачення, нахил, що характеризує колонізовані народи, що їх описали Меммі і Фанон. Для того, хто знає нашу літературу, в цьому немає ніякого сумніву. Один з наших найкращих поетів говорив недавно в одному інтерв'ю про страждання — бути квебекцином, про страждання — жити у відчужуючому середовищі. Визволивши свою моральну свідомість від задухи янсенізму, франкоканадець здає собі справу, що насправді задихається ціла його свідомість. Проблеми його моральної свідомості творили ширму, за якою він не бачив своєї справжньої недуги: недуги людини, що не живе в гармонії з своїм оточенням. Це дозволяло йому відстрочити мить *усвідомлення*, мить діагнози.

а) Наше колективне піднесення

Досі для французького канадця «вертикальна рухомість» завжди була індивідуальна. Зрештою, вона була можлива тільки через двомовність, яка становила свого роду промивання мозку, перебудову розумового складу. Індивідуальна вертикальна рухомість ніколи бо не загрожує привілеєм мажоритарного суспільства. Ця нова еліта дуже добре акліматизується і, крім того, господарі можуть її пересаджувати чи тримати під наглядом. Та сьогодні ми свідки колективного усвідомлення власного пролетарства, і то не тільки економічного, але й культурного і мовного.⁵⁷ Франкоканадці хочуть, щоб вертикальна рухомість була поширена на весь народ. Вони вже більш не погоджуються, щоб їх мова була ознакою колективної нижчости. Ті, що вживали виразу *«speak white»* — «говори по-людськи» — вважали самі себе за колонізаторів і примушували нас вважати себе за колонізованих, за «білих негрів». Помалу-малу ми зрозуміли, що «місто ділить народи більше, ніж об'єднує».⁵⁸ Гетто творяться згори. Ми знаємо, що справжня проблема — це проблема нашого *колективного піднесення*. Отож, відколи ми почали говорити про колек-

⁵⁶ Див. „Le Devoir“, 23 березня 1964.

⁵⁷ На третьому кільоквіномі факультету суспільних наук Монреальського університету соціолог Жак Барзо говорив про «наслідки індустріалізації в царині мови, зокрема про розподіл праці згідно з етнічним поділом»; потім він підкреслив наше іммігрантське становище. Див. „Le Devoir“, 6 квітня 1964.

⁵⁸ Див. „Bulletin international des sciences sociales“, стор. 540.

тивне піднесення, про бажання заробляти на хліб, користуючись нашою власною мовою, нам говорять про англосакське покликання Північної Америки, про культуру цих великих людей, що, за свідченням Арнольда Тойнбі, ізолюють себе в усіх столицях і колоніях, де живуть, тому що бояться заразитися.⁵⁹ Ми дозволяємо собі усміхнутись по-сократівському. Перед такою усмішкою не встають жодні теорії про мовний «расизм». Ми тут, у французькій Канаді, були північними американцями ще задовго до 1760 року. Наша родинна структура і навіть наше селянське суспільство були північноамериканськими. Вони були до великої міри визначені канадською дійсністю.⁶⁰ І, згідно з Філіппом Гарігом, наша рухомість скидалася дуже на рухомість американців; вона свідчила про культурну подібність між двома країнами. Наше суспільство характеризувалося не стійкістю, а «чергуванням міграційних і колонізаційних циклів».⁶¹ Сьогодні ми пригадуємо собі, що ми почали думати і структурувати наше суспільство як північноамериканські французи. Навіть в очах завойовника ми були *канадці*.⁶² Так, ми належали і далі належимо до цього континенту. Був час, кажуть люди, коли ніде не розмовляли кращою французькою мовою;⁶³ нині ми бачимо, до якої міри двомовність вульгаризує нашу мову. Ми можемо засвідчити, що двомовність — могила народів. Вона в'їлася глибоко в нашу колективну й індивідуальну істоту. Наше страждання таке ж гостре, як свідомість нашої дегенерації. Мало хто живе в такій напрузі, як ми. А проте колись ми були одним з найвеселіших, найздоровіших і найгордовитіших народів.

б) Соціальна нерівність

Соціальна психологія показала нам співвідношення між «соціо-економічним становищем, визначеним професією, і кількісними результатами звичайних психологічних тестів».⁶⁴ Якщо класова нерівність завдає шкоди розумовій чинності нижчих прошарків, то чи можна уявити собі справжню соціальну справедливість, не будуючи її на здоровій мовній ситуації? Поки французька мова утотожнюється з пролетаріатом, з неосвіченістю, поки треба вивчати другу мову, ми зна-

⁵⁹ Англосакси дуже добре вміють сіяти згубні міти у психіці чужих їм народів. Проте у власному колі вони задовольються *фактами*. Так, наприклад, двомовність є мігом, який не може не йти їм на користь. Так, наприклад, вони говорять про *расизм* каноніка Гру, щоб якомога звузити засяг його ідей. Це діалог вовка з ягням.

⁶⁰ Див. *Philippe Garigue, La vie familiale des Canadiens français, Paris, P.U.M. et P.U.F., 1962.*

⁶¹ Там таки, стор. 22.

⁶² Пор. *Michel Brunet, Canadiens et Canadiens, Montréal, Fides, 1955, стор. 18.*

⁶³ Пор. *Lionel Groulx, Histoire du Canada français, т. 1, стор. 209.*

⁶⁴ *Klineberg, стор. 281.*

ходимося у стані нижчости і соціальної нерівности.⁶⁵ Отож соціальна нерівність кондиціонує мозки від самого дитинства. Ми знаємо тепер, що навчання в дитячому садку змінило назавжди інтелектуальні здібності дитини і дозволяє їй досягнути кращих результатів у середніх і вищих школах».⁶⁶ Як бачимо, соціальна нерівність така серйозна, що, «коли рівень середовища низький, тести розумових здібностей дають дедалі гірші результати».⁶⁷ Якщо диференціальні фактори класових груп зумовлені освітніми можливостями, то стає ясным, якою несправедливістю був для нас факт колонізації та його економічні наслідки. Професор Отто Кляйнберг говорить навіть про «нагромаджені ефекти нижчого оточення». Для франкоканадця кінечність двомовности, життя в двомовному середовищі, продовжує соціально і культурну нерівність, яка в свою чергу увічніює стан інтелектуальної неповноцінності.

3. Висновки

Франкоканадський народ стоїть перед дилемою: або він стане на ноги і перебудує цілість свого суспільства, оповнувши його на французькій одномовності і осмислюючи його з позицій північноамериканського француза; або він капітулює і дасть себе асимілювати. Чи він захоче жити в справжній федерації, чи вибере самостійність, він мусить наново переосмислити своє суспільство, і то на всіх щаблях. Коли ми починаємо говорити про одномовність, всюди спалахують упередження. Але що це таке — упередження? Мури, за якими люди ховають від себе факти. Як підкреслив Роже Бастід, упередження існує тільки в міру того, як воно виконує певну функцію; «упередження завжди колективне».⁶⁸ Та оскільки англосакси мають досить живе почуття колективности, вони мають багато упереджень проти одномовности... чужої, нашої.⁶⁹ Англосакси з Квебеку, навіть найрозумніші з них, говоритимуть про несправедливість. Без сумніву вони воліли б, щоб ми асимілювалися, а це замаскована

⁶⁵ «Треба у виробництві встановити систему, яка не ущемляла б більшости населення, нав'язуючи йому англійську мову як мову технічної і адміністративної праці». Пор. *Jacques Brazeau*, у газ. „Le Devoir“, 6 квітня 1964.

⁶⁶ *B. L. Wellman*, *Mental Growth from Preschool to College*, цит. у *Psychologie sociale*, т. 1, стор. 283.

⁶⁷ *Psychologie sociale*, т. 1, стор. 293.

У 1962 році Альфред Сові твердив, що «діти буржуазних родин одержують пересічно кращі оцінки, ніж діти робітників. Ми просто стверджуємо цей факт, який, зрештою, можна легко пояснити». Пор. *Alfred Sauvy*, *Mythes et mirages économiques*, у журн. „Cahiers internationaux de sociologie“, vol. 33, Paris, P.U.F., 1962, стор. 56.

⁶⁸ *Bastide*, стор. 539.

⁶⁹ Про двомовність у Квебеку, як її бачить чужоземний спостерігач, — див. прекрасну книжку: *Michel Bernard*, *Le Québec change de visage*, Paris, Plon, 1964, стор. 161.

форма геноциду. Щоб нас більше захитати, деякі з них говоритимуть про англосакське призначення Північної Америки, про своє континентальне покликання. Знову ж інші замилуватимуть нам очі їхньою технологічною цивізацією, яку вони плутатимуть з англосакською культурою; а це дозволить їм твердити, що північноамериканська культура му- сить бути англосакською. Не забуваймо, що англосакси — спеціалісти *інтеграції*, де б вони не були. Їхні міжетнічні стосунки, де тільки можливо, зводяться до питання вищости. Це їхня хвороба... Є англосакси... та інші... У глибині душі вони переконані, що ніхто не повинен би чинити опір процесові *асиміляції*. Увага! Тут ідеться не так про *злиття рас* — вони це залишають португальцям — ідеться тільки про *мовне* проникнення, при униканні дотику плоти. Вони асимілюють згори. Цього повністю вистачає для колонізації, і це так набагато більш витончене, більш «white», більш практичне.

Ми знаємо, що Північну Америку можна осмислити по- французькому, *тому що ми почали це робити*. Ми знаємо, що нема континентального покликання. Чи Камбоджа має право співіснувати з Китаєм? Данія з Англією і Францією? Ми тут у себе вдома, в Північній Америці, і ми відчуваємо солідарність з її долею. Маленький народ, хоч і має менше сили, не має менше якості. Його неповторність — це вже велике багатство для тих, які вірять у щось інше, ніж у долар. Отож конечно перебудувати наше суспільство; переосмислити його з позицій північноамериканських французів, квебекчан. Тільки такою ціною французька мова стане мовою повсякденного життя. «Народ завжди говорить мовою своєї ситуації, — казав Моріс Больє. — У міру того, як ми відтворимо французьке економічно-соціальне середовище, ми знову навчимося розмовляти по-французькому».⁷⁰ Це вимагає всеохопної візії структур, це вимагає воскресіння. Треба, щоб зникло багато стереотипів. Річ ясна, потрібне велике зусилля в економічній площині, щоб ми могли підвищити свою самооцінку і перебрати реальну владу; але якщо наші *політики, технократи, профспілковці та професори* не усвідомлять собі ваги мовної проблеми, вони сильно ризикують прокинутись одного прекрасного дня із збільшеною економічною потугою, очевидна річ, але будуть вони тоді провідниками зникаючого народу. Наші великі «гуманісти» так сильно хочуть бути *реалістичними і серйозними*, що перетворюються на несвідомих спомогачів геноциду їхнього власного народу. Наша мова — це *соціальна структура*, що чекає на свої розв'язки з такою ж нагальністю, як економічна структура. Проблема мови в Квебеку му- сить бути *негайно політизована*. Нині священство вже не врятує мови, бо мова вже більше не зберігає віри. Ті, що сьогодні говорять про «расизм» і про «диктатуру», не мають ніякого відчуття життя, політики чи історії. Чи є більш *реалістична* постава, як відмовитися вмирати? Та для багатьох сьогодні відмовитися вмирати — це бути не-

⁷⁰ Maurice Beaulieu, у газ. „Le Devoir”, 16 березня 1964.

практичними. Пораженство напевно здається їм найпозитивнішою поставою. Бути цивілізованим — це бути *практичним, прагматичним*, як англосакси. Слово *практичний* — це їхнє вмістище, бляшанка найчистішої квінтесенції законсервованого духу. Згода, ми хочемо бути практичні, *але по-французькому*. Наш образ світу є виявом французької та північноамериканської культур. Ми відчуваємо Америку, вона перейшла нам у плоть. І вона не алергічна до нашої мови. Ми, поети Квебеку, доводимо це. Квебек стане таким, як він себе бачить в уяві.⁷¹ Бо звертання до минулого не додасть нам відваги жити в сучасному. Задовго вже наше бажання жити підмінювалося пам'яттю прошумілих днів.⁷² Цей безнастанний поворот до мертвих подій дав нам тільки бажання вижити. Та коли вже не йдеться про те, щоб *вижити*, а щоб *жити*, єдині живі сили — сучасність і майбутність. Треба відмежувати *історію* від *пам'яті*; історію мусимо робити руками. Хай нація, що жила пам'яттю, повернеться до пам'яті. Ми — інші люди і маємо інші надії.

⁷¹ Можна запитати, до якої міри франкоканадський народ перетворився в той образ, що його бачили в уяві англійські канадці. Анрі Жанн пише: «Думка мажоритарної групи схильна уподібнювати поведінку інших меншинних груп до цієї таки думки, яка приписує їм певне соціальне становище». Для того, щоб неутралізувати тиск англоканадської колективної свідомості, наше внутрішнє самозображення дуже істотне. *Скоріше, ніж ідеологія, народові потрібні символи. Ідеологія приходить згодом, коли символ перетворюється в концепт.* Віра в наші прометеївські символи відродження допомагає нам ходити. «Коли вірування колективні, — пише Анрі Жанн, — в міру того, як вони поширюються, вони мають тенденцію здійснюватися, тому що вони визначають поведінку, яка автоматично потягає за собою це здійснення». (Див. *Henri Jeanne, Les mythes politiques du socialisme démocratique*, у журн. „Cahiers internationaux de sociologie“, т. 33, стор. 24). Нам треба перетворити наше традиційне досі суспільство в суспільство прометеївське. Нема життя без домагань. Квебек мусить усвідомити собі течію історії; він мусить діяти, творити свою історію. Ніхто інший, лише він, свідчитиме *про себе* перед людством. Слово належить живим народам. Роля, закроена на їхню власну мірку, завжди краща, ніж могильне мовчання.

⁷² Фернан Дюмон підкреслив бажання Гарно, першого нашого історика, «подолати поразку, щоб нація жила бодай у людській пам'яті». Див. *Idéologie et savoir historique*, у журн. *Cahiers internationaux de sociologie*“, т. 35, стор. 52.

З української поезії в Канаді

Я Р С Л А В У Т И Ч

Д. Чубові

* * *

Лежать скелети без голів,
Німують білені вітрами.
Чий вік дочасно відлетів,
Не ставши гробом під хрестами?

Чиє життя сплатило дань
Суворим будням вічних прерій?
Чий крик сполохав глухомань
На цій землі зеленоперій?

Чия несповнена жада
Пригод і простору погасла?
Чиїх то ребер кість тверда
У даль зове — як поклик гасла?

Навкруг ніхто не відповість.
Лиш обрій бризкає вітрами.
Звели скелети білу кість —
На дикий захід митні брами!

1967

* * *

На поле — плуг, на воду — лодь,
Простуй, рости з добою;
Земельну сить, озерну плодь —
Підбий рукою бою!

На споконвічну темінь хащ
Керуй сокири лезо,
Прадавню пуцу розжаращ —
Нехай синіє плесо!

В тобі ухадницьких дідів
Спадкова кров співає.
Для тебе стриму й поготів
На преріях немає.

Ти горду стать землі й води
Поклав до ніг, орачу!
Я чую твій навал ходи,
Твою звитягу бачу!

1967

* * *

Чорний торо стоїть на дорозі,
 Велерогий, загарливий бик.
 День останній, піддавшись погрозі,
 Продзвенів і за горами зник.

Чорний торо спиняє дорогу,
 Не метнувшись навагло набік.
 Не одному, відпалому з рогу,
 Позолочену долю пропик.

Не чвалає заюшений торо —
 Океан перед ним потемнів.
 Із червоного рота просторо
 Рине помсти конаючий гнів.

Хай зневогнює виснаги міра,
 Б'ється серце, мов крилами птах,
 Чує торо, — ридає рапіра
 В матадора м'язистих руках.

Кадіс, 12 лютого 1969

* * *

Коли в Танжері піють півні,
 Іржуть кобили в Тетуані,
 Я чую співи боговірні
 У марокканському тумані.

Мені ввижаються далекі
 Херсонські села на осонні,
 Дзвінких дворів ранковий клекіт
 І став, і верби мрійно-сонні.

Я чую звихрений, мов храми,
 Дніпра могутній гук і гомін;
 Я бачу, — сивими димами
 Струмить із хати білий комин.

Тоді від щастя забуваю,
 Що я спинився у Марокко.
 Клясичний клич мого окраю
 Дарує півняче барокко.

Танжер, 9 лютого 1969

КОНТРАСТИ

На спокій відповідати зможе
Увесь її шанобний вид:
Хай сонце криється погоже,
Де в зелені квітує стид.

Хай білими жабо стокротки
Свій гурт одсвічують увись
І персами у них, як чотки,
Палкі бажання заплелись,

Не смітимуть і думи скорі,
Полотнам віддані чи склу,
В її недільному уборі
Знайти догану хоч малу.

Бо не черниць важкі обіти
До ковніра здіймали крій,
Щоб там покорою видніти
Вчудованій громаді всій,

А тільки мода розбуяла
Травневої доби, як дим,
Це торсо в сукні заховала
Для цноти прикладом простим.

1969

ЗГОДА

Не в підсумках шукати згоди
І не в меті, де тільки знак,
Що й темні дзеркала обводи
Твій не затінюють маняк.

Вона ж бо скрізь: і в тій картині,
Що поруч нього, мов трофей,
І в поглядах, які й донині
Твоїх не стрінули очей.

Вона в ході, що повертає
Усю принадну мрію й сон,
З яких парабола одна є
У власнім виборі ікон.

Для неї не вчинили свята,
 Як для обіймів крадькома.
 Ти бачиш: дівчина ягнята
 Пасе на вигоні сама.

1969

VANA GLORIA

I

Отут замкнулася твоя спромога,
 Де панцир тільки світло для картин
 І голосна малеча босонога
 Справляє музики догідний чин.

Тобі за браму виходу немає,
 Бо тіло там зів'яне, як вінок.
 Ти бачиш небо сине і безкрає
 І в нім громада стелиться хмарок.

Вони відлинуть білими чайками
 До вирію свого без перепон,
 Тобі з'явивши у віконні рами
 Незмінний твій і неповторний сон:

Це ти в човні і це твоя дорога,
 А води всі прозорі до глибин,
 І голосна малеча босонога
 Справляє музики догідний чин.

II

Не знати сну навколо, тільки всі
 Добірні овочі звели горою
 Закон його прирученій красі,
 Що відрікалася облади строю

І без понуки, без велінь чужих
 Слизьке намисто зберегла на груди,
 Аж пізній день від подиву затих,
 Задивлений з вікна ставного всюди.

Бо навіть рук звести надій нема,
 Окрім як думкою торкнути скроні,
 Чекаючи, коли вона сама
 Розкриє очі від втоми сонні:

Так намір дорогий не пропаде
 У сутінках вечірнього покрову,
 І викаже лице тоді бліде
 Чимраз невірну, але щиру змову.

1968

* * *

Людино, глянь на світ і зрозумій, що ми
маносенькі-маносенькі, і роковані на поталу
чомусь страшному і незбагненному. І нехай
чуття твого ества і мого стане чуттям згоди
між нами, бо за ту кривду, що ми з'явилися
на світ, ніхто не пожаліє нас і ніхто не буде
покутувати крім нас самих.

Т. *Осьмачка*

Коли гнів спалахне
і гарячі поширять зіниці, —
Говори, говори... Я мовчу.
Говори, говори.
Пролетять поміж нами
у вугіль оперені птиці
Із протоптаних трав —
догори, догори, догори...

Ти заплачеш, я знаю,
ти гірко, невітшно заплачеш.
Упадуть твої сльози —
і що з них ростиме — кукіль?
Я піду, відійду... І усе ти
інакше побачиш.
Тільки лишиться щем.
Тільки лишиться смуток і біль.

Буде знову трава.
Будуть зорі, і води, і квіти.
Так, як завжди було.
Тільки нас провихрить колокруг.
Ми сивіємо вже. Але все ж ми з тобою —
як діти,
Нерозумні, сліпі,
Серед темних проваль і яруг.

Повертається час.
І незгоєні спомини будить.
Чорні птиці летять.
Чорні птиці знялись догори.
Це звуглілі слова.
Але хто нас з тобою розсудить?
Хто і що? І за що?
Говори, говори, говори...

Зажурився на стінці Гойя,
Простеляється п'ятьма габою.
Що я винен, що ти не моя?
Що ти винна, що я не з тобою?

Темні штори спустили давно,
Тільки блимає вогник на розі.
Подивися в замерзле вікно —
Ні сліда, ні душі на дорозі.

І журби не притищує хміль,
Тільки в скронях вистукує гулко.
Та про тебе шумить заметіль
По лунких опустілих завулках.

З новим роком, єдина моя!
З новим щастям! — нехай і без щастя...
Засмутився на стінці Гойя
І його звеселити не вдасться.

Я один. Я полин. Ні душі,
Тільки тіні та зорі довічні.
Тільки сніг. І папір. І вірші —
Непотрібні вірші новорічні.

ЧАС

День зачах у мареві смеркання.
Впала в море крапля. Тишина.
В безвісті космічного еднання
Ти одна —
 одна —
 одна —
 одна...

Ти одна, людино. І печальний
Колокруг — і душ одвічний щем.
Тихо віє вітер проминальний
Яснооким нам, що проминем...

11 березня 1969

Я вже дуже старий. Мої очі вже чітко не бачать.
У померклих зіницях димить, догоряє мій вік.
Десь не дуже здаля наді мною вже ворони кричуть,
Але я ще живий. Але я ще цілий чоловік.

Прошуміла весна. Продзвеніло цикадами літо.
Пахне прілістю осінь і в'яне пожовкла трава.
Чи прожив я свій вік, а чи був він примарою, мітом?
Хоче сонця й тепла посивіла моя голова.

Кажуть спокій, повага і мудрість приходять з літами
І вирівнюють все: був ти воїн, поет, чи жебрак.
Пізня мудрість ота! Якби вчасно була вона з нами,
Свою путь життєву я пройшов би напевно не так.

Тихо падає лист. Ледве-ледве я шум його ловлю.
Це летять мої дні. І не прийде для них вороття.
Розказав би своє... Та до кого, до кого промовлю,
Коли кожен спішить, коли в кожного — власне життя?

Буде знову зима. Забілють засніжені віти.
Буде кості мої холодити морозна імла...
Буде прикро мені. Бо й старі потребують, як діти,
Трохи лагідних днів. Трохи справжньої ласки й тепла.

Я вже дуже старий. Мої очі вже чітко не бачать.
У померклих зіницях димить, догоряє мій вік.
Десь не дуже здаля наді мною вже ворони кричуть,
Але я ще живий. Але я ще цілий чоловік.

Канада на переломі

МІЖ ДВОХ СИЛ

Ярослав Рудницький

РЕКОМЕНДАЦІЇ КОРОЛІВСЬКОЇ КОМІСІЇ

«Канада переживає під теперішню пору найбільшу кризу в своїй історії, хоч часом вона цього й неспівдома». Ці слова з «Прелімінарного звіту» Королівської комісії для справ двомовности й двокультурности в Оттаві¹ якнайкраще характеризують теперішню внутрішньополітичну ситуацію однієї з найбагатших і найменш заселених країн північно-американського континенту.

Криза почалася з Квебеку, на 90% французької провінції Канади в половині нашого століття. Її причини — нерівноправність французького елемента у федеральній структурі держави, економічна недорозвинутість, культурно-мовні аспірації й (не на останньому місці) сепаратистські тенденції деяких крайніх елементів у Квебеку, що хотіли б «деколонізувати» цю провінцію й зробити її суверенною державою в економічному союзі з рештою Канади (Квебецька партія Рене Левека).

Щоб зберегти цілість країни як федеративної держави, центральний уряд в Оттаві покликав у 1963 році до життя згадану Королівську комісію для справ двомовности й двокультурности, давши їй широкий мандат простудіювати кризову ситуацію і поробити відповідні рекомендації. Після чотирирічної праці комісія опублікувала перший том свого «Звіту» з рекомендаціями змінити канадську конституцію: у секціях 93 й 133.

Ось дослівний переклад рекомендацій Комісії:²

Рекомендуємо, щоб англійська і французька мови були формально визнані як офіційні мови канадського парламенту, федеральних судів, федерального уряду і федеральної адміністрації.

Рекомендуємо, щоб провінції Нью-Брансвік і Онтаріо самі заявили, що вони визнають англійську і французьку мови офіційними мовами і що вони приймають всі наслідки такого визнання.

¹ Rapport préliminaire de la Commission royale d'enquête sur le bilinguisme et le biculturalisme, Ottawa, 1965, стор. 5.

² Див. Report of the Royal Commission on Bilingualism and Biculturalism, Book I, General Introduction, The Official Languages, Ottawa, 1967, стор. 147—149.

Рекомендуємо, щоб кожна провінція, в якій населення, що користується офіційною мовою меншости, досягне або перевершить 10 відсотків, — визнала англійську і французьку мови офіційними мовами і прийняла всі наслідки такого визнання.

Рекомендуємо, щоб, крім Квебеку, Нью-Брансвік та Онтаріо, інші провінції заявили, що англійська і французька мови допускаються в дебатах їхніх законодавчих органів, і щоб ці провінції забезпечили відповідну обслугу французькою мовою для своїх франкомовних меншостей.

Рекомендуємо, щоб у всій Канаді було встановлено двомовні округи і щоб, у висліді переговорів між федеральним і провінційним урядами, було визначено точні межі кожного двомовного району.

На випадок, коли переговори між федеральним урядом і провінцією зірвалися б, ще заки досягнуто такого погодження, рекомендуємо, щоб кожна провінція в своєму власному засягу негайно визнала двомовність за такими районами, які вона сама визначить.

Рекомендуємо встановлення федерально-провінційної ревізійної ради, яка мала б за головне завдання: а) визнавати як двомовні округи чи як частини двомовних округ ті нові райони, де офіційна мова меншости досягає чи переступить 10 відсотків, і б) усувати з офіційно двомовних округ ті райони, де кількісно офіційна меншість поважно зменшилася.

Рекомендуємо, щоб провінційні уряди змінили своє муніципальне законодавство в тому напрямку, щоб усунути всі перешкоди у вживанні льокальними урядами двох мов — англійської і французької.

Щодо федерального столичного району, рекомендуємо: а) щоб англійська і французька мови мали рівнорядні права на всьому просторі; б) щоб усі обслуги на всіх позовах у публічній адміністрації були приступні двома мовами; в) щоб вживання обох мов, англійської і французької, було дозволене у нарадах льокальних урядів, щоб усі статuti та розпорядки було реєстровано і публіковано двома мовами і щоб усі важливі публічні документи та всі адміністраційні обслуги були приступні двома мовами; г) щоб усі суди дозволяли судочинство двома мовами і щоб нижчі суди були так організовані, щоб могли відповідно функціонувати двома мовами; ґ) щоб навчання у публічно фінансованих школах було приступне мовами французькою й англійською і було такої самої якості; д) щоб заінтересовані провінційні уряди та федеральний уряд розпочали дискусію і переговори щодо потрібних заходів.

Рекомендуємо, щоб було визнане в шкільній системі право канадських батьків навчати дітей офіційною мовою їхнього вибору, а ступінь застосування цьо-

го повинен залежати від скупчення меншинного населення.

Рекомендуємо, щоб наступний параграф, позначений як секція 93 А, був доданий до БПА-Акту: кожна провінція повинна засновувати та утримувати початкові і середні школи, в яких англійська мова є єдиною і головною мовою навчання, і початкові та середні школи, в яких французька мова є єдиною і головною мовою навчання, у двомовних округах і інших відповідних районах, на умовах, визначених провінційним законодавством; ніщо, однак, у цій секції не може бути інтерпретоване як заборона шкіл, у яких мова англійська і французька мали б рівнорядну вагу як мови навчання, чи шкіл, у яких навчання відбувалося б якоюсь іншою мовою.

Рекомендуємо прийняти нову версію секції 133, яка звучала б так:

1. Мови англійська і французька є двома офіційними мовами Канади.

2. Кожна особа може вживати або англійську, або французьку мову в дебатах в обох палатах парламенту і в законодавчих органах усіх провінцій, і обидві ці мови мають вживатися у стосовних протоколах і журналах легіслатур провінцій Нью-Брансвік, Онтаріо і Квебек, і будь-яку з цих мов може вживати кожна особа в судочинстві будь-якого суду Канади, встановленого на основі цього акту і в кожному з вищих судів провінцій Нью-Брансвік, Онтаріо і Квебек. Закони парламенту Канади і легіслатур провінцій Нью-Брансвік, Онтаріо і Квебек мають бути ухвалювані і публіковані обома мовами — англійською і французькою.

3. Постанови підсекції 2 мають стосуватися кожної додаткової провінції, де кількість осіб, рідна мова яких досягне чи переступить 10 відсотків загального населення провінції, і кожної провінції, яка проголосить англійську і французьку мови офіційними мовами.

4. Коли у будь-якій провінції англо- чи франкомовне населення відповідного адміністративного району досягне значнішої пропорції, цей район має бути перетворений на двомовну округу і має бути схвалене федеральне та провінційне законодавство, на основі якого судова і адміністраційна обслуга в таких двомовних округах буде приступна обома офіційними мовами.

5. Ніщо в цій секції не можна інтерпретувати як применшення чи обмеження уживання, як установлене теперішнім чи майбутнім законом і практикою, будь-якої іншої мови в Канаді.

Рекомендуємо: а) щоб федеральний парламент ухвалив федеральний закон про дві мови; б) щоб уряд

призначив комісара офіційних мов, завданням якого було б забезпечити респектування становища французької й англійської мов у Канаді.

Рекомендуємо: а) щоб легіслятури кожної офіційно двомовної провінції прийняли закон про офіційні мови; б) щоб кожна офіційно двомовна провінція встала, для власних цілей, посаду, рівнорядну посаді комісара офіційних мов.

Федеральний уряд Канади тільки й чекав на рекомендації Королівської комісії в справі «офіційних мов». Так адміністрація Лестера Б. Пірсона (до 1968 року), як опісля новий ліберальний уряд П. Е. Трюдо (від 1968 року) всеціло прийняв рекомендації комісії й включив їх у проєктовану «Канадську хартію вольностей», а зокрема в державний «Закон про офіційні мови».

УКРАЇНСЬКИЙ ГОЛОС І УКРАЇНСЬКА АКЦІЯ

До складу десятичленної Королівської комісії входив проф. Ярослав Б. Рудницький з Вінніпегу. Погоджуючися в основі з мінімальними змінами теперішньої канадської конституції згідно з рекомендаціями комісії та й не виключаючи дальших, більших змін у ній, він подав урядові Канади свої власні рекомендації в «Меншинному звіті» на сторінках 155—169 першого тому комісійного «Звіту».

Я. Рудницький рекомендував насамперед визнання, крім англо-французької федеральної двомовності в Канаді, ще й інших родів, а саме — канадської обласної двомовності, зокрема українсько-англійської двомовності в степових провінціях: Манітобі, Саскачевані та Алберті. Згідно з його рекомендацією, українська мова мала б бути державно визнаною обласною мовою Канади на степових теренах, де живе більше десяти відсотків українського населення. Пропонуване нове становище для української мови давало б їй великі привілеї в шкільництві (включно з українським університетом на кошт федерального уряду), в радіомовленні й телебаченні, в легалізації її вживання у внутрішньоукраїнському житті тощо.

Сама рекомендація Я. Рудницького в справі зміни 133 параграфу БПА-Акту звучить у дослівному перекладі так:

Не зважаючи на всі дані цієї секції, кожна мова, побіч англійської чи французької, що її вживає десять або більше відсотків населення відповідної адміністративної округи в якійнебудь провінції чи території, має мати становище обласної мови; законодавство в справах забезпечення обласних мов належить до відповідних урядів.

До свого окремого звіту Я. Рудницький додав дві мапи, що ілюструють стан української мови в степових провінціях. Крім того, він запропонував подібні права для ескі-

мо-індіанських мов, німецької та італійської, вважаючи їх, побіч української, більшими обласними мовами Канади.

Далі він запропонував також змінити назви: «Закон про офіційні мови» і «Комісар офіційних мов» на «Закон про федеральні мови» і «Комісар мов у Канаді».

У своїй сепаратній декларації Я. Рудницький подав також широку аргументацію і мотивацію такого свого внеску.

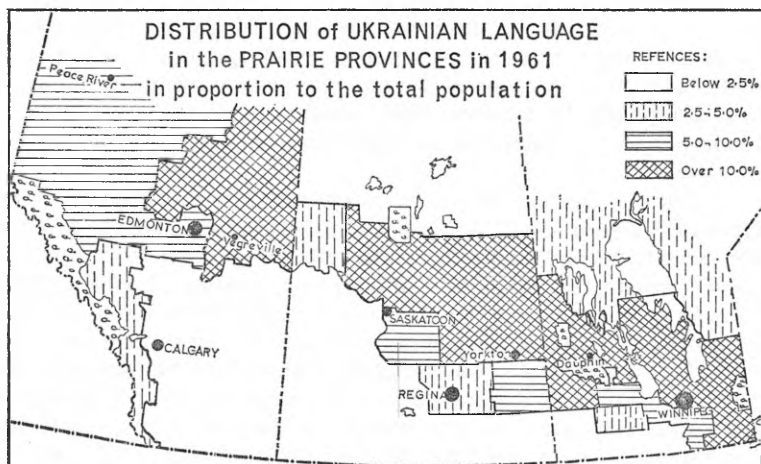
Основні привілеї для «обласних» мов у Канаді зформульовані так:

а) упривілейоване становище в навчанні (як предмети чи засіб навчання на поземах початкових, середніх і вищих шкіл, при чому в останньому випадку йшлося б про створення федерально фінансованих неконфесійних університетів);

б) упривілейоване вживання у масовій інформації (преса, радіо, телебачення);

в) вживання у внутрішньоорганізаційному житті і в інституціях стосовних груп;

г) для інших цілей і завдань у формі, яку визначають стосовні уряди і затвердять у відповідь на громадську вимогу.

Мовна мапа українського населення в Канаді, опублікована у «Звіті Королівської комісії», т. I, стор. 159, як частина «меншинного звіту» проф. Я. Рудницького.

Українська спільнота в Канаді в основі прийняла рекомендації Я. Рудницького дуже прихильно. Комітет українців Канади заявив устами свого речника о. д-ра В. Кушніра, що це «добрий початок», і опублікував свою «білу книгу» у цій справі в 1968 році. Митрополити обох українських Церков беззастережно підтримали рекомендації, а владику Максим Германюк надіслав з датою 15 січня 1968 окремого листа до

прем'єр-міністра Л. В. Пірсона, в якому прохав негайно розглянути пропозицію проф. Я. Рудницького про забезпечення конституційного права розвитку мов у Канаді тих етнічних груп, які в деяких частинах країни творять 10 чи й більше відсотків всього населення і користуються своєю рідною мовою. У листі підкреслено, що «без української мови наш український обряд, вживаний в українських католицьких і православних церквах Канади, не має запевненого кращого майбутнього в цій країні. Українська мова — це якраз та специфічність, яка творить візантійський обряд, чи пак український візантійський обряд, і таким чином збагачує Вселенську Церкву та Канаду новою формою богочинання і національної культури». Посилаючися на зразок розв'язку мовної порблеми в таких багатомовних країнах, як Швейцарія, Індія та інші, і виявляючи далекосяжну проникливість, митрополит Максим у листі підкреслив таке: «Тільки конституційне право для української мови, як обласної мови, дасть українцям Канади змогу зберегти і далі плекати свою мову. Інші форми забезпечення таких прав, як от в адміністративній формі, дуже непевні, бо вони у великій мірі залежні від різних політичних ситуацій».

У своїх заходах забезпечити конституційне становище українській мові в Канаді Я. Рудницький одержав дальшу підтримку від Клубу українських підприємців і професіоналістів у Вінніпегу, який на зібранні 24 квітня 1968 ухвалив постанову в цій справі і переслав її урядові Канади. Союз українських студентів Канади на всеканадському конгресі в Монреалі 11 травня 1968 також ухвалив резолюцію з беззастережною підтримкою «меншинного звіту» перед урядом Канади.

Один з найважливіших документів у цій справі — це «Проект»³ Української наукової ради в Канаді, висланий членам федерального кабінету міністрів, прем'єрам усіх провінційних урядів та видатним політикам країни 22 січня 1968. Цей «Проект» рекомендує зміну 133 секції БПА-Акту в розумінні закріплення англо-франко-української тримовності Канади. Ця «спрощена» рекомендація, основана на формулі Я. Рудницького, явно пішла назустріч англійським і французьким канадцям, які боялися мовної балканізації країни. Коли Швейцарія може мати три офіційні мови й одну обласну, — говорить в «Проекті», — і коли Бельгія може мати дві офіційні й одну обласну мову, то Канада може теж визнати конституційно дві офіційні й одну обласну мову. В аргументації Української наукової ради підкреслено факт, що в Канаді є три основні мовні родини: германська з головною англійською мовою, романська з французькою на чолі і слов'янська з українською. Мовне питання Канади можна найкра-

³ Blueprint for the B. N. A. Act, Section 133, A Simplified Version of B. and B. Rudnycky's Formula, Submitted to the Government of Canada by the Ukrainian Canadian Council of Learned Societies, Winnipeg, Canada, January 22, 1968.

ще розв'язати, даючи кожній з трьох основних мовних груп конституційне визнання через її найчисленнішого представника. Ця розв'язка дає становище офіційних мов — англійській та французькій, а обласне становище — українській мові. Всі інші мови в Канаді мали б бути забезпечені останньою поправкою до БПА-Акту, 133: запевненням, що нове становище трьох мов у Канаді ні в чому не применшує набутих у минулому чи майбутньому привілеїв інших мов.

«Проект» Української наукової ради висунув, отже, важливе мовне співвідношення поодиноких груп у Канаді. З цього погляду насвітлювали справу й українські мовознавці в Америці, як, наприклад, професор К. Біда з Оттавського університету, проф. В. Жила з Любокського коледжу в Техасі, проф. С. Самбірський з Чикаго й інші. Вони переслали відповідні меморандуми до прем'єр-міністра Канади Л. Б. Пірсона, підтримуючи в основі рекомендації «меншинного звіту» Королівської комісії.

З українських політичних діячів у Канаді найвиразніше висловився колишній посол до оттавського парламенту Микола Мандзюк з Вінніпеґу. У комюніке з приводу першого тому «Звіту» Королівської комісії він, між іншим, писав: «Правильне становище зайняв тільки член Королівської комісії проф. Я. Рудницький, який після докладних студій прийшов до висновку, що мови інших етнічних груп у Канаді повинні мати обласне становище і повинні одержати певні конституційні гарантії».

РЕАКЦІЇ ІНШИХ ЕТНІЧНИХ ГРУП У КАНАДІ

Як можна було сподіватися, кінцевий звіт Королівської комісії викликав живий відгомін у радіо, телебаченні й пресі Канади. У переважній більшості відгуки були прихильні, зокрема серед тих інтерпретаторів, що прочитали й зрозуміли суть рекомендацій. Прихильні були відгуки й на окрему рекомендацію Я. Рудницького, що подав свій проект зміни БПА-Акту (секція 133, 5), вводячи нову концепцію обласних мов та обласної двомовності. Прихильні голоси в цій справі були в обох оттавських англомовних щоденниках „*Citizen*“ і „*Journal*“ (6. XII. 1967), в торонтонському „*Globe and Mail*“ (6. XII. 1967), у вінніпезькій „*Free Press*“ (6. XII. 1967) та інших часописах. Однак, деякі з них намагалися або промовчати рекомендацію, або викривити її зміст. До останніх належали монреальський „*Le Devoir*“ (7. XII. 1967), що, не зрозумівши, в чому справа, побудував всю свою аргументацію на тому, що, мовляв, Я. Рудницький хоче, на додаток до двох офіційних мов у Канаді, впровадити ще українську та інші. Різниць між «офіційними» і «обласними» мовами, що їх подав Я. Рудницький у своєму звіті, анонімний монреальський журналіст «не зауважив». Подібний був випадок із Л. Зінком у торонтонському „*Telegram*“ (8. XII. 1967). Він навіть висловив

надію, що канадці українського походження відкинуть рекомендацію Я. Рудницького! Тим часом сталося навпаки: і окремі громадяни, і українськоканадські часописи та установи висловилися в основі за цю рекомендацію, вважаючи її справедливою і доброю як для української групи, так і для Канади в цілому.

Та саме можна сказати і про німецьку групу, зокрема в степових провінціях. Часопис „*Der Nordwesten*“, що виходить у Вінніпегу, висловив проф. Я. Рудницькому визнання за те, що він був єдиним членом Королівської комісії, який заступився не тільки за свою власну етнічну групу, але обороняв інтереси німецької, італійської та ескімо-індіанських мов Канади (13. XII. 1967).

Найвиразніше висловилася за «меншинний звіт» Королівської комісії менонітська група, що в окремому меморандумі до прем'єр-міністра Л. Б. Пірсона від 8 січня 1968 заявила повну підтримку рекомендацій проф. Я. Рудницького і закінчила його твердженням, що «конституційне визнання кінечне для збереження нашої (тобто німецької) культурної спадщини» в Канаді.

У зв'язку з німецькою групою окремої уваги заслуговує виступ посла проф. Ед. Шраера з-під Вінніпегу в дискусії 17. IX. 1968 про мовний законопроект в оттавському парламенті. Говорючи про «меншинний звіт», він заявив, що хоч і не погоджується в усьому з рекомендаціями Я. Рудницького, проте повнотою підтримує думку про потребу державної допомоги іншим етнічним групам, їхнім мовам і культурам. На його думку, «деякі з послів можуть і не розглядати пропозицій проф. Рудницького в його звіті, а проте він висунув настільки серйозну справу, що її слід негайно розглянути, бо ж на заході Канади існують етнічні групи з 20 чи 10 відсотками населення. У цих умовах ми повинні серйозно замислитися над допомогою для збереження мов цих груп. Для Канади корисно мати плюралістичне суспільство і різноманітність етнічних груп».

І ЩО Ж ДАЛІ, «ЛЮДИНО ЕТНІЧНОЇ РАСИ»?⁴

Розв'язка питання про «інші етнічні групи» та їхні мови в Канаді залежатиме від багатьох чинників у майбутньому. Як виглядає досі, і федеральний, і провінційні уряди в Канаді однозгідно відмовляють конституційне визнання мовних прав цим групам. Заходи Я. Рудницького, підтримані багатьма акціями своїх і чужих, покищо не знайшли зрозуміння серед урядових кіл Канади. Американська засада „*first things first*“ (найважливіші справи — поперед усього) наказує насамперед полагодити франко-англійську проблему, як при-

⁴ Дивне окреслення «люди етнічної раси» („people of ethnic race“) вживається механічно щораз частіше в Канаді.

чину державної кризи. Про це свідчить промовисто такий факт.

Перед першою федерально-провінційною конституційною конференцією в Оттаві 5—7 лютого 1968 в справах зміни канадської конституції Я. Рудницький звернувся листовно до прем'єрів усіх десятиох провінцій Канади з вимогою, щоб його «окремий звіт», доданий до звіту Королівської комісії на стор. 155—169, вони розглядали як «інтегральну частину» цілого звіту. Деякі журналісти й політики, писав автор листа, схильні «не зауважувати» цього окремого звіту й рекомендацій, а зокрема його погляду на справу обласної двомовности й обласних мов, у тому числі й української.

У відповідь на цього листа Я. Рудницький одержав підтвердження-подяки від голів урядів із запевненням, що вони матимуть на увазі його рекомендацію, але покищо найважливіша справа — англо-французькі відносини в Канаді, і їм віддається першість у всяких конституційних дискусіях.

Цій справі присвячений всеціло й новий проект «Закону про офіційні мови», так званий „*Bill C—120*“, що стане наріжним каменем для всієї майбутньої мовної політики в Канаді. У секції 38 говориться про «інші мови», але тільки в дусі рекомендацій Королівської комісії (див. вище: секція 133/5 БПА-Акту). Привілеї й забезпечення української (та й інших етнічних) мови у Канаді залежатимуть у великій мірі від юридичної інтерпретації підсекції 5.

Не мавши змоги добитися конституційного (позитивного) забезпечення «інших етнічних мов» у Канаді, українська та інші групи в цій країні мусять обмежитися чисто адміністративними, переходовими у своїй суті, привілеями у шкільництві (наприклад, навчання української мови в державних школах), радіо й телевізії (окремі години «етнічними мовами» у всеканадській радіомережі) тощо. У цій справі робилися й робляться заходи, посилаються меморандуми, висилаються делегації, йдуть листи, появляються статті, влаштовуються дискусії й ухвалюються резолюції...

І федеральний, і провінційні уряди спокійно вичікують появи четвертого тому звіту Королівської комісії, присвяченого виключно «іншим етнічним групам» Канади. Щойно після рекомендацій цієї комісії (вони будуть оприлюднені або з кінцем 1969, або з початком 1970 року) буде всім ясно, які привілеї судилися цим групам у Канаді в адміністративно-інституційній (не конституційній) площині. Та про це ще передчасно писати: *Qui vivra — verra!*

Канада — за і проти НОТАТКИ АНТИЕМІГРАНТА

Юрій Луцький

Кожна еміграція виправдує себе тим, що вона робить роботу, якої не можна робити на батьківщині, і що ця робота має корисний вплив на покинутий рідний край. Навіть якщо в цьому є добра крихта правди, можна думати, що таке розуміння все таки перебільшене. Поперше, воно легко доводить до крайности, яка є абсурдом, мовляв, еміграція є єдиним правдивим голосом поневоленої батьківщини. Таким чином перекреслюється голос, яким кожна країна, навіть у найтяжчих умовах, таки говорить. Рівночасно постійне звертання еміграції (включно з «Сучасністю») лише до старої батьківщини нехтує інтересами тих людей українського походження, що народилися в Північній Америці. Отже, замикання себе в круг емігрантської проблематики також не виправдане на дальшу мету з погляду нової батьківщини. Подруге, таке поняття історичної функції еміграції суперечить життєвій дійсності в країні нового поселення. Вимоги, які ставлять емігранти до себе, опісля поширюються ними в більшій чи меншій мірі на їхніх дітей і внуків, які вже не є емігрантами. Таким чином наростає часто конфлікт, який є не тільки «прірвою поколінь», а й доводить до безнастанних і глибоких непорозумінь, уболівань і протиріч. Чи варто про них писати у зв'язку з «українською» Канадою? Очевидно, легше прикрити ці проблеми плащиком фразеології про продовження старих традицій у нових формах. Проте процесів життя не можна замаскувати патріотичними гаслами. Друге і третє покоління українських поселенців у новому світі вже міцно закорінені у новій батьківщині. Для них Україна не може бути тим, чим вона була для їх батьків і дідів. Здається зайве про це писати, але навіть цей основний «факт життя» не з'ясований як треба. Цим можна пояснити, з одного боку, вічні заклики до зберігання молоді і виховування її в українському дусі, а з другого — перестороги, що ця молодь «від нас відходить». Час зрозуміти, що ніякі зусилля не можуть припинити нормального процесу відмирання еміграції.

Щоправда, в Канаді процес цей назагал повільний з відомих причин. Канадська мозаїка — це залишок британської політики зберігання етнічних елементів імперії. За останнє десятиліття змагання Квебеку стати чимраз більш незалежним також вплинуло на постання т. зв. «третьої сили» серед таких національних меншин, як українці. Всі ці явища є ці-

кавим доказом живучости європейських національних традицій у Північній Америці. Українським емігрантам весь цей рух сильно імponує і дає надію, що процес відмирання можна буде стримати. Роблять гарячкові заходи посилити українську свідомість серед молоді, домагаються впровадити українознавство в канадську навчальну програму і зворушено перечитують привітальну телеграму від прем'єра Трюдо українською мовою. Все це дуже гарно. Але чи не варто замислитися над істотою цього явища?

Щоб побачити українське дерево в Канаді, треба спершу увійти і пізнати той ліс, в якому воно росте. Культурне середовище Канади дуже подібне до середовища США. Потуга Америки — не тільки мілітарна і технологічна, але також і культурна. Цей новий Рим зумів використати таланти старої Греції — Європи і кинути в світ свій новий продукт: американський стиль життя, який усі європейці, африканці й азіяти (включно з тими, що протестують проти Америки, позичивши звідтіля форму протесту) тепер так наслідують. Попри всю погорду, яку відчують старозавітні наші новоприбулі до ковбоїв, ті самі ковбої сьогодні завойовують світ не тільки своєю музикою і танцями, але передусім своєю вітальністю в усіх культурних галузях, своїм новим ренесансом. Пригадується, як на прийомі видатного радянського поета з України в Торонто наші добрі господарі хотіли заграсти йому платівку з українськими піснями (очевидно, тут награними: адже ми зберегли українську пісню за океаном), а він, махнувши рукою, нетерпляче запитав, чи не мають вони іншої — з джазом. Чому так сталося? Господарі з Торонто не могли відчутти, що нашому поетові куди цікавіше почути подих Америки, ніж безсмертну українську пісню. Він її почує досхочу і в Києві, а молоду культурну людину з України (і з Торонто) надить передусім людяність і безпосередність того, що зветься Америкою. Не традиції, не діаспора, не культи національних пророків, але жива течія американського світовідчуження. Хто не зрозуміє цього, той не зрозуміє своїх дітей і внуків, той, врешті, не зрозуміє цієї статті.

Проте проблема сучасної Канади й Америки складніша. Не треба бути марксистом, щоб твердити, що канадська культура сьогодні під дуже сильним американським впливом. Не тільки всемогутній джаз (зрештою, він уже перестарілий), але телевізія, театр, література, мистецтво і наука — всі вони оглядаються на Америку, на її зразки. Багато канадських науковців та мистців живе і працює в Америці. Ті, що стараються бути незалежними від Америки, часто скочуються в провалля невідомости, бо публіка йде за подихом Нью-Йорку радше, ніж Торонто. Не час розглядати, чому так є, і оцінювати канадське майбутнє. Для нас важливо подивитися з цієї загальної перспективи на українську громаду в Канаді.

Спочатку маленьке пояснення. Світове культурне американофільство, як кожне «фільство», не накинене, а спон-

танне. Можна сперечатися, наскільки американська економічна сила диктує культурні процеси. Все таки в історії людства не було, здається, таких неохочих імперіялістів, як американці. Не виключене, що якраз брак насильства робить Америку привабливою для інших народів. Американське насильство спрямоване всередину, а не назовні. Хоч і тут, поза неграми і студентами, більшість американців і весь американський громадський лад — толерантні. Адже толеруються «чорна сила» і «студентська сила». Так само є велике визнання в США і в Канаді для «третьої сили» — себто етнічних відосередніх рухів. У країні, де «все вільно», є також свобода для всяких культурних і навіть політичних етнічних організацій і течій. Американський «казан» не дуже гірший від канадської «мозаїки», як це може підтвердити розвиток українських організацій тут і там. У Канаді вклад, який українська еміграція зробила в розбудову цієї країни, дає українцям нагоду домагатися того, що, на їх думку, їм належить. Часто ці домагання досить наївні, але і їх задовольняють чи то канадський уряд (включенням українця в склад делегації до ООН), чи то політичні партії (яким зрештою залежить на українських голосах при виборах), чи навіть наукові дослідні фундації. Сам факт існування організованої етнічної групи в умовах канадської дійсності не каже ще нічого про рівень тієї групи. Формальне визнання українців у Канаді не відмінне від визнання інших меншин, і не треба думати, що ми «більш рівні», ніж вони. Думку того українця, який шкодував, що всі українці в Канаді не поселилися в Манітобі і не заснували там українського Квебеку, треба віднести до цікавих літературних утопій. Так само утопіями я вважаю всякі інші «регіональні» пляни для українського розпорощеного поселення. Еміграція може спокійно доживати в закамарках українського гетто, але молодь цього робити не може і мусить вийти в широкий канадський світ.

Дійсність виглядає інакше, ніж її уявляють «батьки народу». Відмирання еміграції, про яке ніхто не хоче слухати, йде своїм темпом. Це не значить, що прийде час цілковитого зникну українства в Канаді. Ні, навіть якщо не буде нової еміграції, українське поселення Канади залишить по собі помітний слід. Зрештою, Канада й США черпають свою силу не лише з асиміляції, але також з того залишка етнічних культур, який не вдається асимілювати. Етнічні підкультури Канади їй не загрожують, а, навпаки, її збагачують. Самі собою вони представляють певну систему мовних, побутових і головне — сантиментальних рис, які сильно переплетені з канадським способом життя і світоглядом. Зв'язки їхні з сучасним українським народом дуже слабкі. Це здебільшого тут народжені люди, які зберігають певний сантимент до України як до країни своїх батьків чи дідів. Часом вони ще трохи знають українську мову, але часто залишилися тільки українське прізвище і любов до борщу та вареників. Таких людей буде щораз більше. І хоч між ними час від часу трап-

ляються молоді ентузіясти, які починають вивчати українознавство — то це лише винятки, що підтверджують загальне правило. Про те, щоб ці молоді люди цікавилися емігрантською проблематикою і брали участь у партійному політичному житті еміграції, — немає мови.

Всього цього часто не хочуть визнати емігранти, які все ще в більшості репрезентують українську громаду в її церквах та установах. Хоч духове обличчя цих канадських «батьків народу» не таке вбоге, як в українського «естаблішменту» у США, все таки справді імпонувати вони можуть лише півінтелігентній і заскорузлій людині. Критикують їх дуже рідко і не влучно (як за виступи співачки Джульет з англійськими піснями на конгресі КУК), і тому вони, засліплені в своїй самоповазі, не бачать власної немочі. Довколо них твориться дуже своєрідна атмосфера канадсько-української халтури, яка давно заслуговує на свого Остапа Вишню, але якого вона, мабуть, не діждеться. Це середовище витворює тип специфічного гібрида мегаломанії і неуцтва. Головне гасло для цих поважних і поважаних громадян — це розкривання правди про Україну в Канаді і в цілому світі. В офіційних поданнях до міністерств вони вказують, наприклад, що українська мова є найстарша з усіх слов'янських мов, у своїх публікаціях вони запевняють англомовних читачів, що Святослав Гординський — це український Микель-Анджельо, а часом, як от у виданні «Тараса Бульби», вони навіть готові замінити слово «русский» на слово «український». Прикладів такої «пропаганди» української справи можна б навести куди більше. Вплив її на англомовний світ, на щастя, мінімальний, зате серед своєї громади авторитет її доволі сильний. До тієї міри, що навіть ті, яким треба б бути найбільш об'єктивними в своїх судженнях, себто наші вчені, часто препарують свої твори для цього середовища. Постає тут цікава амальгама провінційності канадської й української. Бож світовідчування цих людей таке глибоко провінційне, що не вливається в головну культурну течію Америки чи Європи. Багато з них живе в стані культурної ізоляції від світу і дихає тим, що доходить до них з рідного краю, де також панує, за малими винятками, атмосфера провінції. При тому можна сильно відчувати різницю української науки в Канаді і США. Тоді як тут вона ледве клигає (попри існування катедр, десятків студентів і підтримки урядовими фундаціями), у США вона на-брасла справжнього розмаху, і знову через те, що там, а не тут, є олімп північноамериканської культури.

Яка ж доля того молодого українця, родженого в Канаді? Якщо він хоч трохи розумний, то до «українського Квебеку» ви його ніяким калачиком, як писав Хвильовий, не заманите. Лише ті українські організації, що не відірвані від канадського життя, і лише ті церкви, що плекають справжні духові, а не національно-громадські потреби людини, зможуть притягнути його. Часто він буде йти одинцем, намацуючи шлях серед темноти, де блимає багато химерних каган-

ців. Шлях його може йти геть від українства. Але не завжди, хоч виправдань на те, щоб махнути рукою на все, є багато. Головне тому, що в Америці і в Канаді творче думання починається там, де кінчається національна свідомість. А етнічна свідомість часто веде до другорядности. Чи не єдиний магнет, що притягатиме друге і третє покоління, — це українознавство, але до нього молодь підходитиме по-новому. Відважним відкривається тут новий кругозір — нові можливості віднайти те, що втрачене для інших. З цих причин майбутнє українознавство в Канаді насправду таки важливе, бо від того, яким воно буде, залежатиме втримання не еміграції, але українського духу в новому світі. Сьогодні оптимістичних прогноз під цим кутом не можна ставити. Немає видатних людей з належним підходом до предмету, і серед академічного молодняку лише одиниці починають розуміти дійсне завдання. Воно міститься в строгій перевірці понять і в сумлінній переоцінці української культури західними методами. До такої роботи треба мати не тільки високі кваліфікації але, в умовах нашої дійсности, і цивільну відвагу. Тут уже не допоможуть ні свої «добрі люди», ні участь в українських наукових установах. Тут треба встояти на новому ґрунті власними силами і здобути визнання серед широкої неукраїнської опінії. І, щобільше, треба свідомо йти проти течії і української і канадської, бо тільки тоді можна відчувати свіжість думки, не скованої етнічними путами, і можна збагнути, яке майбутнє місце для України в Канаді.

Чи справді Шандровому роду не буде переводу?

Юрій Гаморак

I

У 1967 році Канада святкувала сторіччя своєї державности, а піонерський рід Шандрів з Руського Банилова на Буковині — 68-річчя свого поселення в тій країні. Зв'язуючи обидві події, рід Шандрів хотів скласти поклін своїй батьківщині Канаді, він хотів пошанувати також своїх предків-піонерів, що для молодих поколінь стали вже легендою.

Найбільший щоденник Алберти «Edmonton Journal» подав про святкування, що відбулося 21 травня 1967, коротке і дещо сухе повідомлення. Ось воно повністю:

З'їзд Шандрів у 68 річницю

Унікальне відзначення сторіччя Канади звело разом у минулу неділю понад 350 членів роду Шандрів у місцевості Шандри. Члени роду з'їхалися з усіх сторін, деякі аж з Ейлмеру, Квебек (коло 4 500 миль від Едмонтону, столиці Алберти, — Ю. Г.), щоб відзначити дві річниці — сторіччя канадської державности і 68-річчя поселення Шандрів у Канаді.

З'їзд відбувся в Народному домі, який також носить назву роду. По двогодинному перебуванні в Шандрах, метою якого було познайомитися, рід засів до бенкету. На промовців були запрошені Франк Фейн, федеральний посол з округи Вегревіл, і Микола А. Мельник, посол Албертської легіслятиви з округи Віллінгтон. Головною точкою з'їзду був поділ величезного торта, спеченого у формі числа 68. П'яте покоління Шандрів гасило свічечки, а торт розрізувала 78-літня Марта, дружина Василя С. Шандра, одного з оригінальних Шандрів.

Приїхали першими

Перші Шандри приїхали до Канади в 1899 році і поселилися в окрузі, відомій сьогодні під назвою Шандри. «Вони їхали потягом до кінця залізничної лінії, а

тоді сіли в човен і плили річкою вниз, поки могли...», — розказував Тома Шандро, голова бенкету.

Три найстаріші члени кожної головної вітки роду одержали в подарунок надруковані родоводи у формі книжечок, автографованих заступником губернатора Грантом МакЮвеном. По закінченні бенкету члени роду зібралися у валку, складену з 75 автомашин, і об'їхали округу Шандри. Вони зупинялися у важливіших місцях і знайомилися з їхньою історією. Округа отримала назву від Андрія С. Шандра, першого поштаря округи з 1910 року.

Стільки подано в скупенькому газетному репортажі, який не можна не доповнити.

Попередила з'їзд цілорічна організаційна підготовка під головуванням Томи А. Шандра, сина Андрія С. Шандра, першого посла українського роду до канадської законодавчої установи, внука Стефана Шандра, найстаршого з братів-піонерів. Це в голові Томи Шандра народилася смілива думка: зв'язати обидві події разом — 68 річницю поселення роду в Канаді і 100-річчя канадської державности, віддавши першість (а чи могло б бути інакше?) важливішій з них, тобто поселенню Шандрів у цій країні.

Про Тому Шандра можна сказати, що він, сьогодні майже 60-літній чоловік, у своєму житті був і на возі й під возом. Самий список його досягнень і професій покриває понад одну сторінку машинового письма, в їх числі такі почесні позиції, як президент Албертського туберкульозного товариства, засновник і голова багатьох громадсько-харитативних організацій, перший директор публічних зв'язків Албертської асоціації учителів тощо. У 1928 році він закінчив учительську семінарію у Камровзі і впродовж 12 років учителював. У 1941 році він став репортером сьогодні не існуючого щоденника «Edmonton Bulletin», потім організатором і редактором кількох радіостанцій, засновником і співаком кількох відомих албертських хорів, засновником і грачем дружин бейсболу і кошиківки, складених виключно з членів роду, а тепер він працює завідувачем Едмонтонського товариства комівояжерів. Він все ще повний енергії, меткий і постійно зайнятий усякими справами з одною, ніколи не меркнучою пристрасстю: він, як й інші Шандри, безмежно відданий своєму родові і народним традиціям, які діди привезли з рідної Буковини. Тома це живий патріарх свого роду, його сумління і фактичний керівник, шанований і люблений усіма Шандрами.

В ювілейний комітет, крім голови, ввійшло ще шість Шандрів, представників чотирьох головних віток роду і всіх п'яти поколінь, між ними одна жінка, дружина Вінні Шандра. Комітет поставив собі чотири завдання: продовжати розбудову родового музею з осідком у Шандрах, підготувати і постійно доповнювати родовід Шандрів, відбути родовий з'їзд з при-

воду сторіччя Канади і, врешті, — це останнє не дуже нам ясне, — далі «розбудовувати історію Шандрів у Канаді».

Повертаючися до з'їзду, треба додати, що головним промовцем на ньому був Мануйло (Роберт) Лупул, професор Албертського університету, сам нащадок буковинських піонерів, що говорив про заслуги роду перед Канадою. Треба також додати, що валка авт поїхала наперед на річку Саскачеван, де колись прапрадіди припливли човном і, знайшовши чорну землю, за якою шукали, вирішили на ній поселитися. Потім відвідувачі пішли на те місце, де колись, з 1902 року, один з братів почав возити людей пороном. А потім вони влізли на височезний новісінький мільйоновий міст, збудований у 1962 році недалеко від первісного постю порона, всіх понад 350 осіб, старих і дітей, чоловіків і жінок, тих, що ще розуміють хрищену мову, і тих, для яких вона стала вже «китайською». А звідти всі, гості і місцеві, подалися до гарної церковці, що все ще носить назву «Русько-православної церкви Пресвятої Диви Марії». Біля тої церковці примістився цвинтар, а колись давно ще й центр округи: крамниця, кузня тощо. А там, на цвинтарі, — гроби з білими хрестами, витесаними з каменю, як колись тесали їх у Руському Банилові, могили трьох братів, засновників канадської вітки роду, їх дітей і їх онуків. Якщо колись треба було братам, Стефанові, Никонові і Сидорові Шандрам, підвестися з своєї вічної постелі, то це й було тої пам'ятної неділі, 21 травня 1967. Тоді бо з цілого північноамериканського континенту до свого джерельця сплила кров шандрівська, сплила струмками і струмочками, щоб з гордістю привітати своїх могутніх предків, тих, що не боялися ні чужих людей, ні землі невідомої, ні лісів відвічних, ні рік широких, ні океанів глибоких.

І ще багато-багато деталей можна було б додати до газетного репортажу, хоч би й той, що 78-літня Марта з Меглеїв Шандро, дружина Василя, що разом з своїм дядьком Сидором приїхав до Канади в 1900 році, розрізувала коровай не ножем, а прадавнім гуцульським топірцем, вибиваним цяточками і мосяжем, привезеним багато років тому з рідного краю. Ми не знаємо, чи старенька Марта, єдина з оригінальних Шандрів, сказала якесь слово з приводу незвичайного свята, а якщо сказала, то чи було воно таке, як слово Томихи із Стефаникових «Басарабів»:

— Роде мій чесний і величний, тішуся тобою, як не знати чим, що мене не забуваєш, що мене любиш і за моїм столом п'єш та файні слова говориш!

А втім такого слова Василю Шандро і сказати не могла, бо хіба можна вмістити в одній господі 350 гостей, що бенкетували при довгих столах Народного дому Шандрів, збудованого на початку 1930-их років працею цілого роду.

І ще можна згадати, що та пам'ятна неділя була вітряна, а це й не дивно, дивно було б, якби вітру не було. Бо

весна в степових провінціях Канади не така, як в Україні, де вітрець, такий лагідний, як дотик матеріної руки, ледве ворухить розквітлимими вишнями, щоб розвести по світу ніжні пахощі весняної пори. А тут вишень ні сліду, тільки вітри-суховії дмуть і дмуть цілу весну, три місяці, а то й довше.

З'їзд відбувся згідно з пляном. Останньою точкою програми були відвідини музею, відомого під назвою „*The Pioneer Museum and Historic Village at Shandro*“.

II

Обличчя Томи Шандра було ясне, як сліпучо ясне було сонце тієї останньої суботи місяця лютого 1968 року, коли морозним ранком ми їхали на Шандри. Мій син Василь упевненою рукою вів авто безмежним степовим шляхом, а Тома розказував про один кутик багатой канадської землі, свою батьківщину, що гостинно прийняла поселенців з Руського Банилова, Томиних дідів і батьків, і яснів ще більше.

«Тут Сучава, там Киселів, а отам Прут», невтомно розказував Тома, і так я довідався, що Шандри, яких 75 миль на північний схід від Едмонтона, звідусюди оточені оселями з буковинськими чи покутськими назвами: Снятин, Шипинці, Чернівці, Іспас, Пакан і т. д.

Ми їхали шляхом, що пробігав недалеко від мутної, тут уже широчезної ріки Саскачеван, якою на початку червня 1899 плили брати Шандри, шукаючи обіцяної землі. Коли ж ми тепер, 68 років пізніше, котилися гладким асфальтом шосе, — а нічим албертці так не гордяться, як своїми шляхами! — перед нашими очима простелялися прегарні хутори, оточені просторими ланами, скупо прикритими старим зашерхлим снігом. Якою ж інакшою була ця земля, коли 68 років тому по мутній ріці плили човном брати Шандри? Тільки дрімучі ліси гляділи на них темними високими стінами, а степові вовки заносили до небес свої сумовиті пісні.

Як Тома сказав, так і було. За півтори години ми опинилися перед високо на двох стовпах прибитою таблицею з написом, що за нею міститься музей, а за кілька хвилин в'їжджали на просторе подвір'я, де на невеличкому пагорбі стояла цілком модерна хата. Привітали нас два величезні собаки, а за ними показався і їх господар, Василь Зазуля, невисокий, міцно збудований чоловік з дещо цеглястим кольором обличчя, обсмаленого морозом і степовими вітрами. Ми ввійшли до хати, пішли сходами вгору, скинули з себе плащі. Тоді господар могутнім голосом запитав:

— А ви що за один?

Я не знав, що відповісти, аж Тома, якось неохоче, довів до моєї свідомості, що господар має на увазі. Я відповів:

— Я — українець.

— А я, — неначе в дзвін ударив господар, — я — русин-українець.

Коли слово «русин» він вимовив грімко, то слово «українець» ледве можна було почути, ніби йому духу забракло. Політичні переконання Василя Зазулі не були для мене новою. Я зараз же заспокоїв його, що назва «русин», галицька версія ще давнішого «русич», така ж добра, як і новітня назва «українець». Як відомо, додав я, Михайло Грушевський назвав свою незрівняну історію нашої землі «Історія Русі-України».

По короткій розмові Василь Зазуля почав показувати нам свої матеріали, знятки, вирізки з преси тощо, сотні-тисячі їх, збирані з любов'ю впродовж багатьох років. Зокрема були цікаві вирізки з преси, української і англійської, як про музей, так і про самого господаря. Та бо й справді, подумав я, наш господар — не звичайна собі людина! Передусім він, як і рід Шандрів, походить з Руського Банилова, де народився в 1896 році; у 1912 році, ще юнаком, приїхав до Канади шукати долі, а в 1921 році одружився з Настасею, дочкою середущого брата піонера, Никона Шандра. Проте в цьому талановитому роді Василь Зазуля не загубився і не пас задніх. Він став одним з кращих фермерів Алберти, одержавши від провінційного уряду всякі відзначення, зокрема став відомим своїми чудовими квітниками, на яких вирощував понад сотню різних гатунків квітів, градками величезних полуниць тощо. Про нього, його досягнення в хліборобстві, городництві і вирощуванні квітів, багато писала українська й англійська преса, а декілька разів я навіть прочитав, о *horribile dictu*, що його: і одні і другі, — хай їм Бог простить! — назвали українським фермером. Бо як же в Руському Банилові, що частину своєї назви несе гордо ще від княжої доби, міг народитися українець, на це питання нелегко відповісти. А втім воно стосується також і роду Шандрів.

Проте найулюбленішою розвагою Василя Зазулі, його «гоббі», є піонерський музей і оселя, офіц. назва яких подана вгорі. Ініціаторами і головними фундаторами музею й оселі були наш господар, провінційний посол Микола Мельник і Сергій Андрук, всі посвячені через одруження з родом Шандрів, а фундаторами стали сотні людей доброї волі, сотні Шандрів і взагалі дітей, онуків і правнуків українських піонерів, що хотіли зберегти пам'ять про них для майбутніх поколінь.

Музей і піонерське село розташовані на чотирьох акрах землі, купленої Музейним товариством від Василя і Настасі Зазулів, на тому самому місці, де колись стояла первісна садиба Никона Шандра. До речі, там і народилася наша господиня. Довкола цього центрального будинку групуються споруди, що творять піонерське село, комплекс, складений з 15 будинків. У числі тих будинків — одна з перших українських православних церков, мініатюрна, в гуцульському стилі збудована церковця, накладом великих коштів і труду перевезена з округи Чіпман, а далі дзвіниця з дзвоном, в який Василь, мій син, а не господар, не втримався, щоб не задзвонити. Голос вирвався іржавий, ніби трохи захриплий, і покотився замерз-

лими полями. Господар, очевидно проинятий екуменічним духом, заявив:

— Як схочете, привезіть колись із собою свого священика, хай вам відправить службу Божу.

І ще багато інших будинків і будиночків, малих і великих, відкритих і закритих, усяких сараїв, дривітень, шоп, повіток, клунь і шпихлірів, стояло довкола, між ними один з перших шкільних будинків, а всі вони набиті всяким стародавнім добром, господарськими машинами, продукованими в Канаді, але застарілими, та нескладним сільсько-господарським реманентом, привезеним з України: плугами, боронами, ярмами, збруями й іншою упряжжю, ціпами, вилами, граблями, косами, кушками, брусами, бабками і серпами, а далі й жорнами, ступами, вітряками і навіть малими млинами. Здається, все було, тільки двох давніх знайомих я не знайшов: колісниці до плуга і справжнього нашого драбинястого воза. Оглядаючи всі ці багатства, порівнюючи канадське добро з рідним, таки не можна було втриматися від безбожної думки: вміє наш народ співати, і пісні складати вміє але таланту до механіки ні на макове зерня не має. А втім це спостереження стосується й інших слов'янських народів.

Хоч мороз був великий, яких 20 ступнів Фаренгейта нижче зеро, ми, докладніше я, не поспішали. Першою спорудою від в'їзної брами, ніби тримаючись хронологічного порядку, була землянка, в буковинсько-покутськомоу говорі звана «бурдеем», що правила піонерам за приміщення у перший, найтяжчий період їх поселення в Канаді. Хоч і ми намагалися ввійти до землянки, а таки не змогли, двері так умерзли в землю, що хоч сокирою розбивай. А друга споруда, в самому центрі піонерської оселі, — це українська селянська хата, подовгувата собі, як колись у будь-якому селі на Покутті чи Буковині, з призьбою («приспою» — казали в нас), вапном змазаними білими стінами, одним вікном у малій «хаті», двома вікнами у великій, — ще й покрита неминучою солом'яною стріхою.

Коли ми переступили поріг, на нас війнуло ще суворішим холодом. Я почув, як щось міцно стиснуло мене за горло, очі ніби хтось почав купати в гарячій воді. Та воно й не дивно, вони ніби якось неждано побачили українську селянську хату; старий, незабутній приятель стояв переді мною у всій своїй величі, убогий, шорсткий, незграбний, але до болю свій і рідний.

В куті розсілася могутня селянська піч, щось ніби душа цієї мертвої музейної світлиці. Це її з такою силою проклинав Володимир Самійленко, вона ж не хотіла відпускати від себе своїх мужицьких дітей, це з неї дитячими очима дивилися на світ Тарас Шевченко й Іван Франко! Коло неї, цієї музейної печі, в традиційному порядку стояла широчезна постіль, до якої впригул — стояла теж широка лава, на білих стінах святі образи, нижче на землі дерев'яний стіл, а вгорі також дерев'яна стеля з різьбленими сволоками.

*Василиха Меглей разом із Шандренятами
гасить свічки на короваї.*

Українська хата в музеї Шандрів.

А втім я так і не знаю, що я справді бачив, а що малювала моя розбуджена уява. Сяк чи так, в обох кімнатах ніби з небуття встало мое, — я цитую за Тодосем Осьмачкою, — «дитинство, із мужицької вилите миски». І чого тільки там не було! І полиці коло стелі з полотнами, і постіль, покрита прегарно витканою веретою, і тверді подушки в пішвах, з кольоровою тканиною на одному кінці, шорткі, рапаві, щоб мужицькі голови задовго не тулилися до них, і багато різьблені скрині з дівочим віном, де вже чекали своєї черги намітка, окрайка і гаптована жіноча сорочка, в які споряджали їх власниці востаннє, і кожухи, кіпгарі, горботки, сардаки, гачі, сорочки, згрібні і святочні з тонкого льняного полотна, що тримали піонерів при житті в холодні канадські зими, і в ще одному куті ткацький верстат, кужіль з веретенем і повісмом, а ще далі і терлиця і мотовило, а врешті, в ще одному кутку, — гаптовані й вишивані банилівські сорочки, такі розкішні, що здаються тужливими народними піснями, які якимось чудом кольорами сіли-впали на полотно і загорілися безсмертною красою. І ще треба згадати початок і кінець. Десь посеред хати стояла колиска, а в якомусь сарайчику коло церкви — дерев'яна селянська труна, тверда, як і постіль, щоб мужикові і на другому світі м'яко не було.

Як багато знайомих, як багато давно забутих друзів! До кожного хотілося б підійти, кожному сказати тепле добре слово! Та не можна було, а, може, й не треба було голосну розмову вести із давно мертвими творцями цих, уже цілком мертвих речей.

III

Читачу, зупинись! Якщо не любиш чисел або робіт, що, відзначаючися сухістю викладу й недокрів'ям думки, претендують на науковість, то цього розділу не читай!

Немає сумніву, що з погляду соціології найцікавішим продуктом шандрівських ювілейних святкувань є родовід, надрукований на початку 1967 року в Едмонтоні, заходами і за редакцією ювілейного комітету під головуванням Томи Шандра. Цей документ має форму великої таблиці з півтвердого паперу, призначений, очевидно, на те, щоб його оправити в рамки і повісити на стіну. А й справді таблиця прикрашує сьогодні десятки шандрівських домів, предмет гордості членів роду і предмет заздрощів сторонніх людей.

Таблиця має заголовок «*Shandro Family Tree*», здається, тому, що англійська мова не має таких слів, як «рід» чи «родовід», а слово «*clan*» має ширше значення. На самій горі таблиці вміщено імена чотирьох засновників канадської вітки роду: Стефан Шандро (1859-1930), Никон Шандро (1869-1951), Сидір Шандро (1860-1907) і Василь Шандро (1885-1945). Три перші — рідні брати, четвертий — син найстаршого брата

Семена, два перші приїхали до Канади в травні 1899 року, а Сидір і Василь — наступного 1900 року.

На превеликий жаль, родовід не подає багато інформацій, подає передусім імена і прізвища, рік народження і рік смерті, якщо власники їх померли, місце в мандрівці покоління, а в дужках імена і прізвища їх дружин, також, якщо померли, дата їх смерті, отже не такі то вже і скупі дані, коли пригадати родовід Христа із книги Витія.

Всіх осіб на родовідному документі Шандрів — 641; живих на початку 1967 року — 594, тобто 92,7%; мертвих — 47 осіб — 7,3%. Осіб, у жилах яких, по батькові чи матері, пливе шандрівська кров, на таблиці 461, з них тільки 15 народилося в Україні: Стефан і його шестеро дітей, Никон і його двох дітей, Сидір і його теж двох дітей, а врешті, і їх небіж Василь, що приїхав до Канади не одружений. Сьогодні в живих є 422 Шандри, тобто 65,0%, решта дружини — жінки і чоловіки Шандрів та Шандрівних. З тих 422 осіб чоловіків, що носять родові прізвища, є 226, отже 53,8%. На цьому місці треба підкреслити, що ні один Шандро свого прізвища досі не змінив і, маючи на увазі глибоко вкорінені родові традиції, в цьому сторіччі, здається, і не змінить.

Проте асиміляція, перехід членів роду в бік ближче не означеної породи людей, званих канадцами, помалу проникає в шандрівські ряди, і рід, біологічно збільшуючись, в духовному значенні маліє. Це видно хоч би в такому невинному явищі, як імена, чи в такому грізному, як мішані подружжя. Ці два явища коротко обговоримо.

Коли перше і друге покоління Шандрів має виключно українські імена, подані радше в українській версії і частіше в англійському перекладі, наприклад, Андрій — Andrew, Петро — Peter, Іван — John або Ivan, Николай — Nick тощо, то в третьому поколінні вже починають просякати англійські імена, докладніше 23,2% внуків братів-піонерів і їх племінника Василя мають уже англійські імена. А в четвертому поколінні становище різко міняється — на 228 правнуків тільки 17% мають імена, перекладні українською мовою, а решта такі, як Джералд, Даглес, Шерл, Мюріель, Еленор, Маріон, Моріс, Гейл, Джуді, Сандра, Дейл, Патріша, Беверлі, Джакелін, Брэдлі, Норіс, Норман, Кевін, Джей, Роберт, Річард, Честер і т. д. Для справедливости треба сказати, що між нашими поселенцями є тиха умова, силою якої багато чисто українських імен мають свою англійську версію чи навпаки, отже Ярослав — це Джералд, Оксана — Одрі, Маріян — Марвін, Мирослав — Честер, Василь — Вільям, Олег — Олівер, Богдан — Роберт, Параска — Перл тощо. Коли ж ідеться про п'яте покоління, що саме народжується, то на 39 праправнуків братів-піонерів тільки чотири мають імена, що їх ще можна перекласти українською мовою, а на 29 Василевих внуків теж тільки чотири українські імена.

Як уже згадано, брак українських імен у Шандрових нащадків не є ні в якій мірі загрозливим явищем для духовного існування роду, зате мішані подружжя не тільки розводять кров, але, що гірше, поступово вбивають його неповторну індивідуальність. Коли неукраїнські імена є одним із симптомів, то мішані подружжя є одною з головних причин асиміляції.

Родовідна таблиця стверджує, що в другому поколінні на 28 подруж тільки четверо членів роду одружилося з чужинцями, тобто 14,3%, у третьому — на 91 подружжя вже 29 одружилося з чужинцями, тобто 31,8%, а в четвертому — на 50 подруж аж 25 членів роду одружилося з чужинцями, тобто 50%.

IV

Щодо кількості і біологічної сили роду перше місце між галицькими і буковинськими родами посідають Шандри. А втім велике місце посідають вони й завдяки своїй обдарованості. Між ними багато вчителів, підприємців, першорядних фермерів, між ними є лікарі й адвокати, членом цього роду був, врешті, Андрій Шандро, перший посол українського походження в канадській законодавчій установі. Саме йому, як найвидатнішому представникові свого роду, хочемо присвятити деяку увагу.

Андрій Шандро народився 3 квітня 1886 в Руському Банилові в селянській сім'ї Стефана і Настасі з Осташеків. Коли 13 років пізніше його батько разом з усією своєю родиною і братом Никоном вирішив покинути рідну землю, Андрій уже розумів, що сталося і, як батьки, глибоко пережив еміграційні злигодні.

Про початкові піонерські роки довідуємося дещо з промови Андрієвого сина, Томи Шандра, яку він прочитав на краєвій конвенції клубів «Кінзман» у серпні 1948 року. Цитуємо:

На 14 році життя він приїхав з родиною до села Едмонтон, 1 липня 1899. З усіма своїми земними посілками, що включали самопрядку, жорна і дерево, накладене на возі, щойно купленому від індіянця разом з парою індіанських коників; піонерська родина, складена з восьми осіб, їхала і йшла в північно-східному напрямі вздовж берегів ріки Саскачеван у пошуках за доброю землею. Час від часу вони зупинялися, закопували рискаль у землю, шукаючи чорнозему, схожого на той, який вони знали в старому краю. На 14 році життя Андрій, найстарший із шести дітей, пішов працювати, щоб допомогти утримувати родину. Перша його праця — фермерський робітник в англійській ро-

дині коло Форт Саскачевану, де він швидко вивчив англійську мову і познайомився з канадськими звичаями. Його платня була 4 долари на місяць та включала ще одяжу, харч і ліжко. Коли йому підвищено платню до семи доларів, він купив собі своє перше вбрання і того ж року танцював у ньому на своєму весіллі.

Стільки подав Тома про свого батька. Андрій Шандро одружився з Рожею Гавреляк, жив з нею щасливо до 1916 року, коли вона померла, залишивши йому шестеро сиріт: Стефана, Параску, Миколу, Тому, Рожу й Івана. Він оженився вдруге з Ольгою Крафт і мав з нею одну дочку Ванду, але це подружжя, до речі, перше подружжя в роді з чужинкою, не було щасливе, і вони розлучилися в 1922 році.

Заки обговоримо політичну діяльність Андрія Шандра, подамо коротко головні події незвичайної кар'єри. Його головним заняттям було таки хліборобство, він фермерував в окрузі Шандри від 1905 до 1925 року. Проте в його житті було багато інших занять і професій, інколи побічних, от хоч би такі: перший федеральний інспектор фермерських садіб (1907), засновник «Shandro Mutual Telephone System» (1909), найстаршої в Алберті і ще тепер діючої телефонічної мережі, перший поштар округи, в якій поселилася його батьки і яка потім, за його ж таки заслуги, одержала назву Шандри, співзасновник Шандрового порона, старшина канадського війська під час першої світової війни тощо.

Під час голодних тридцятих років Андрій Шандро присвятив усю свою велику енергію і талант допомозі збанкрутованим фермерам. Він заснував спеціальну агенцію, день і ніч трудився, щоб перетягнути їх через лихоліття і серед цієї праці 13 січня 1942 помер від інфаркту. Колишній прем'єр Алберти Дж. Р. Бойл так схарактеризував покійного:

Смерть Андрія Шандра залишає нас у жалобі по людині, що зробила для фермерів Алберти більше, ніж будь-хто інший в історії нашої провінції.

Від смерти Андрія Шандра минуло понад чверть століття, проте і досі нема ні одного біографічного нариса цієї видатної людини, ні одної спроби оцінити його політичну діяльність. Бож він, будучи активним у кожній ділянці піонерського життя, був і першим послом українських поселенців до канадської законодавчої установи, обраним у 1913 році з округи Вітфорд, Алберта. Хоч тоді йшла жорстока братня боротьба між поселенцями, Андрій Чумер, один з провідних українських діячів того часу, у своїх об'єктивних спогадах пише про цю подію таке:

З вибору першого руського посла Андрія Шандра в Алберті 1913 року раділи всі українці в Канаді, хоч сам він тоді до українців не признавався. Найбільше величалися ним російські батюшки, які обслуговували

буковинсько-православні громади в Алберті, ну, і всі тодішні «русофіли». А їх тоді в Алберті не бракувало!

Тодішня приналежність Андрія Шандра до русофільської партії і була причиною його обмеженої політичної діяльності. Не так, як 13 років пізніше Михайло Лучкович, перший канадсько-український посол у федеральному парламенті, що для майбутніх поколінь канадсько-українських парламентаристів накреслив дві основні лінії посольської діяльності, з одного боку — оборона інтересів української спільноти в Канаді, з другого — оборона прав українського народу в Україні, — Андрій Шандро обороняв, як найкраще міг і вмів, інтереси широких еміграційних мас, у тому числі тих, що звали себе русинами, як і тих, що вже звали себе українцями. Він усякими способами хотів піднести їх авторитет, витягнути їх з тяжкого становища «людей у кожухах», яких на кожному кроці принижувано й використувано. Проте від русофільства він відійшов аж на початку 1917 року, як свідчить його «Отвертий лист до Господина Гладика», лідера русофільської партії, поміщений в «Українському голосі» від 7 лютого 1917. Ось патетичне закінчення цього листа:

Я вирікся кацапства не з мало важних причин, не легкодушно чи ради політики напередодні надходячих виборів, щоб легше здобути крісло, а зробив се з доброї волі і ради користи народної, для добра поневоленої і розбитої Неньки-України.

Щоб «Отвертий лист» Андрія Шандра став зрозумілим, вважаю потрібним зробити маленьке відхилення від головного теми. Українські селяни, що перед першою світовою війною приїхали до Канади з Галичини, Буковини і Закарпаття, яких 200 000 осіб, були у величезній більшості сирою масою, без священників, без провідників, без інтелігенції. Приїхали вони, як голий у терня, безіменні, часто неграмотні. Саме тому й досі частина їх записана в канадських офіційних реєстрах австрійцями, росіянами, румунами, угорцями, буковинцями, галичанами тощо. Проте та частина маліла і ставала незначною так, що сьогодні нараховує ледве кільканадцять тисяч. Тут треба говорити про чудо, чудо метаморфози, за висловом поета С. Чарнецького, «Івана без роду». Від себе додам: і без імені — на свідомого канадського українця. Бож чи не чудом треба вважати факт, що велика частина нашого народу, приїхавши сюди без ясного політичного обличчя, аж тут, на чужій землі, у дуже несприятливих умовах, знайшла свою політичну ідентичність. Коли інші народи асимілювалися, поривали зв'язки з своєю мовою, культурою, а інколи навіть своїми рідними, наш народ не тільки не цурався себе, своєї мови, своєї культури, своєї церкви і своїх традицій, він, наче по східцях, підіймався угору, до повної свідомости, навіть більше, він активно включився у боротьбу за права свого народу на рідних землях.

Проте цей рух, ця буря, ця національна революція народу без землі, не обсмалила головної частини Шандрів, вона лишила їх такими, якими були їх діди і прадіди, — вірними своєму прадавньому імені, на звук якого сотні років тому залізні когорти руських князів здригалися і йшли у бій, вірними сивій давнині свого народу. Коли дехто з нас може їх засуджувати за цю байдужість до нашої новітньої історії, я скажу щиро, що, не поділяючи їх переконань, подивляю цей острівець нашого рідного консерватизму, що залишився серед бурхливого канадсько-українського моря.

Проф. Орест Старчук сказав, що Шандри — це українці, які зуть себе русинами. А Тома Шандро дещо з іншого боку підійшов до цієї проблеми, кажучи, що... ми — один і той же народ, тільки до іншої церкви ходимо. І в одному і другому твердженні таки дуже багато правди. Відданість Шандрів нашим народним традиціям, своєму родові і народові не може не викликати пошани і навіть подиву. І тому Шандровому роду справді не буде переводу! Бо з найвищої щогли Шандрових кораблів, правда, у мряці і туманах, усе ще видно береги їх рідної Буковини.

Чого вчить приклад Каталонії?

Павло Чернов

Люди і народи, яким доля не всміхається, схильні вважати себе винятково нещасливими, винятково безталанними. Котра із залежних націй не вважає себе за найбільш переслідувану, а свою історію за єдину в своєму роді? Без сумніву, є нації чи релігії, яким справді важко знайти точні паралелі. Однією з таких національно-релігійних груп були євреї, хоч і з ними в певні періоди європейської історії можна порівняти китайців у деяких позакитайських країнах Азії або індійців в Африці.

Багато українців (виключаємо в того числа людей з історичною освітою) вважає, що такі факти, як заборона української мови в Росії 19 століття або заперечення української національної окремішності, мають мало аналогій в інших країнах, а найменше з усіх — у цивілізованій Європі. Погляд, розуміється, цілковито помилковий, хоч одночасно треба визнати, що царська Росія, як політично найбільш відстала держава в Європі, створювала тим самим найбільш важкі життєві умови для своїх «національних меншостей». З певним здивуванням українець довідується, що в англійських та французьких школах ще не так давно били учнів за вживання «діалекту» (наприклад, валійської або бретонської мови), що «неурядові» мови всіляко витискалися з ужитку або заборонялися — в церкві, місцевому самоврядуванні тощо.

Людина, що колись читала «клясичні» твори Сталіна про національне питання і готова була б думати, що на Сталіна можна покластися принаймні щодо історичних фактів (поминувши його діалектичні теорії), мала б цілком фальшиве уявлення про національний розвиток західноєвропейських держав. Багато читачів нашого журналу напевне пригадує, що вже в 1913 році (і багато разів після жовтневої революції) Сталін писав про зростання однонаціональних (тобто етнічно гомогенних) держав у Західній і про створення багатонаціональних держав у Східній Європі. На цьому місці нам не йдеться про це Сталінове пояснення розбіжностей; ми хочемо тільки досить побіжно з'ясувати його «твердження про факти»: чи справді держави Західньої Європи збігаються («співпадають», говорячи по-святошино-київському) з націями? Кожен читач світової преси знає, що ні. Велз, Бретань, національні конфлікти між франкомовними валльонцями і флямандцями в Бельгії — все це часто згадується на

сторінках газет. Щораз частіше згадуються також баски та катальонці, зокрема у зв'язку з загальнополітичним становищем в Іспанії напередодні боротьби за спадщину після генералісімуса Франко.

Тепер ми дуже добре знаємо, що Сталін мав цілком фальшиве уявлення про історію Європи, хоч перед 1914 роком багато чого було відоме пересічно освіченій людині про справжні національні стосунки в західноєвропейських країнах. Наприклад, українська інтелігенція дуже цікавилася провансальським рухом. Появилася навіть не цілком привабливе окреслення — «провансальство».

Однак мені здається, що, не зважаючи на нашу загальну кращу ознайомленість з питанням національних рухів в Європі, українська публіка ще надто мало знає про один з тих рухів, у якому помітні подивугідні паралелі (як також і вражаючі відмінності) з українством. Маю на увазі Каталонію.

Автор цих рядків вважає своїм обов'язком наперед заявити, що він не професійний катальонознавець і не знає ні катальонської, ні кастільської (тобто еспанської) мови. А подаючи себе джерело своїх інформацій, він без сумніву компромітує себе в очах тих читачів журналу, що мислять серйозно. Знайомство з Каталонією обмежене читанням двох книжок (в обох Каталонія названа в заголовку) і низкою статей. Про одну з цих статей хочу саме «рапортувати» читачам.

Відомий швейцарський журналіст Фріц Рене Аллеманн у недавно опублікованій статті подає цікаві факти про «найбільшу меншість Західної Європи», і ці факти вразили принаймні одного читача тижневика «Ді Вельтвохе» від 11 квітня 1969 — тобто мене.

Аллеманн твердить, що завдяки економічному розвитку Каталонії багато людей прибуває до її столиці — Барселони, також і з інших некатальонських частин Іспанії. На підставі різних оцінок експерти вважають, що від третини до половини населення Барселони є чужого, некатальонського, походження. Відсоток таких зовнішніх імігрантів серед загалу населення постійно зростає. Українцві відразу приходить на думку «іміграція» росіян, білорусів та інших представників «радянських народів» до Києва, Харкова, Львова, у Донбас... Але тут аналогія кінчається. Бо, як каже Аллеманн, імігранти масово асимілюються мовно та культурно. Не вони «інтернаціоналізують» місцеве населення, а, навпаки, самі «зливаються» з автохтонами. (Вибачаюся за неелегантні вислови, але постійне читання радянської преси не залишається без впливу на стиль людини).

У недавно зробленому опиті громадської думки 80% представницької частини населення Барселони висловилося за обов'язкове навчання катальонської мови. На жаль, із статті Аллеманна не ясно виходить, чи йшлося про вивчення

мови як шкільного предмету, чи про навчання в школах катальонською мовою. Майже половина «новокатальонців» виступає за такий захід. Новоприбулі не тільки готові вивчати катальонську мову, а просто цього рішуче вимагають. Імігранти — робітники з Андалусії та Галісії — бачать у знанні катальонської мови підвищення свого соціального престижу. Не зважаючи на всі заходи уряду, знання самої еспанської мови такого «соціального престижу» не додає.

Як пояснити явище, що так різниться від процесів, які відбуваються на Україні, оскільки ці процеси ми правильно собі уявляємо? Чому завдячують катальонці й їхня культура та мова свою життєвість і атрактивність для чужих?

Аллеманн згадує цілу низку факторів, які мають тут свій вплив. Він підкреслює, що на відміну від мови басків та галісійців катальонська мова є не тільки «простолюдною мовою» нижчих верств, але вона опирається на сильне та свідоме міщанство і широку верству інтелігенції. «Міщанство» має в українській мові зневажливе значення (аналогічно до російського «мещанство»); щоб уникнути непорозуміння, треба б Аллеманнове окреслення «бюргертум» перекласти як «міський середній стан», тобто як окрему суспільну категорію.

Ці соціальні групи — міський середній стан та інтелігенція — посідають виразну культурну орієнтацію на Європу, вважаючи себе більше розвиненими політично — демократами чи соціалістами. Каталонці називають центр країни «напівафриканським»: для них він репрезентує поліційну державу. Каталонці безпосередньо стикаються з течіями громадсько-політичної і культурної думки в Європі — духово та економічно вони не є провінцією, хоч адміністративно підлягають централістичному й авторитарному Мадридіві.

Аллеманн підкреслює життєвість катальонства в тій частині статті, де він порівнює Каталонію з Провансом. Обидві країни мали своє національне відродження у 19 столітті. Ще довго в тому ж столітті здавалося, — каже Аллеманн, — що катальонська мова, як баскійська та галісійська, залишиться тільки «розмовною» для простолюддя, щось у роді еспанського «швіцердюч». Однак так не сталося. Генієві Містраля вдалося сповільнити, а не затримати чи відсунути проникнення французької мови в щоденне життя провансальців. Зате в Каталонії відродження катальонської писемної і літературної мови розвинулося з більшою енергією і широким фронтом. Каталонська мова, вдало систематизована синтакса та правопис, показала себе настільки модерною і гнучкою, що могла вийти поза межі «домашнього вжитку» і ново здобути життєву силу та здатність вислову, що їх вона мала за середньовіччя. Ця модерність мови найкраще виявила себе в перекладах: Ніцше та Ібсен стали вперше відомі на Іберійському півострові через катальонські переклади.

Тепер, після перерви, спричиненої перемогою Кастілії в громадянській війні (після цієї війни катальонська мова була заборонена в школах, урядах, а навіть у церкві), катальонці знову відкрили собі доступ до світової літератури через власну мову. Аллеманн подає прізвища таких перекладених авторів: Бютор, Брехт, Трумен, Капот, Сартр і Грасс. (А в нас, на Україні, перекладають з західних сучасних письменників передусім... Сіменона!). Він каже, що завдяки «лібералізації режиму» катальонці отримали можливість наново познайомитися власною мовою з «лівою літературою» — від Маркса, Лукача та Грамші до Маркузе, як також з писаннями Тайяра де Шардена та Еммануеля Муньє.

Це — не випадок, що поруч з квітучим власним красивим письменством (від лірики і до соціологічного та історичного есею) власне переклади з усіх європейських літератур відіграють таку велику роллю у відродженні катальонської мови. І це не був якийсь «каприз» еспанського уряду, — продовжує Аллеманн, — що навіть після відновлення дозволу на видання нових оригінальних творів катальонською мовою влада довго не дозволяла видавати переклади. Еспанських націоналістів бо «ображає» не так мовна окремішність шести мільйонів катальонців, як радше «європейська орієнтація» того культурного «сепаратизму». Культурна орієнтація Каталонії на Францію та Італію, звернення задом до Мадриду (щось у роді хвильовистського гасла — «Геть від Мадриду») оцінюється великодержавним центром як «антиєспанське наставлення», як свого роду «духова зрада». Тому катальонська мова надалі виключена з шкільництва та урядів; тому немає катальонських щоденних газет; тому дуже рідко вживається катальонська мова в радіо й телебаченні, при чому ставиться вимога, щоб «вимовляти по-єспанському» («чтоб никакой розни не было» — ?). Завзята боротьба за мовні права ведеться в католицькій церкві.

*

Пора зробити деякі короткі підсумки.

Офіційно катальонська мова не визнана: її немає в школах і в державній адміністрації. Немає також автономної катальонської провінції. В Каталонії масово поселяються люди іншої мови. А наперекір усьому катальонська мова не «відмирає» і ні з ким не «зливається», а, навпаки, живе, розквітає і навіть поширюється серед імігрантів. Діється це не на селі в ізоляції від впливу урядової мови, а в Барселоні, місті, яке має на півмільйона населення більше, ніж Київ.

Чому так діється? Говоритимемо тільки про справи, що їх розглядає Аллеманн, і залишимо самому читачеві оцінку стосовного значення тих чи тих факторів.

Отож маємо фактори економічні та соціальні. Каталонія розвивається, і то розвивається швидко. Можна припускати, що якби рух до міст ішов повільними темпами і населення йшло з Каталонії до інших провінцій і якби ті, які туди йдуть, були вже знайомі з еспанською мовою заки переселяються із села, може, їхня готовість зберегти каталонську мову була б слабша. Каталонське суспільство не одноклясове: тут є здорова, розвинена буржуазія, є міцна верства інтелігенції. Знання каталонської мови несе з собою соціальний престиж: людям не соромно і не невігідно до неї признаватися та нею користуватися. «Каталонізм» охоплює своїм змістом не тільки замилювання рідною старовиною, природою, землею та національним характером, але є й вікном у модерний світ — світ культури і політики. «Каталонізм» не є детальною програмою, і він не вказує, як треба в майбутній державі (самостійній Каталонії чи зфедералізованій Іспанії) організувати судочинство чи систему податків. Але він висловлює орієнтацію, напрям, тенденцію. Цей напрям і ця орієнтація йдуть з «духом часу».

Одним з чинників сили каталонського руху є сама Барселона, тому що це справжня метрополія — великий центр культури та економіки. Завдяки своєму «закріпленню» — «прописці» — власне там, завдяки тому, що найбільше місто їхньої країни (до речі, головний торговельний центр середземноморського узбережжя Іспанії) належить їм, каталонці вільні від тих прикмет, якими деколи характеризуються підлеглі нації без власного міста, вільні від провінційності, політичної недорозвинутости, комплексу меншевартости, обмежености візії і перспективи . . .

Коли позитивно оцінюємо динаміку каталонських купців та підприємців і світову орієнтацію каталонської інтелігенції, ми свідомі, що того роду прикмети багато в чому випливають з факту наявности двомільйонного «світового міста».

Що діється, коли такої «прописки» силою обставин чи свідомої протидії не дають?

На жаль, Аллеманн дуже коротко зупинився на порівнянні Каталонії з Провансом. На його думку, не вистачило генія Містрала, щоб провансальському рухові запевнити такий успіх, який припав каталонцям. Провансальська мова, хоч нею писав Містраль, виявилася неспроможною витримати натиск французької мови і виграти конкуренцію з нею — стримати її вхід у щоденне життя. Чому? Кожна нація чи держава має свого «засновника» чи «батька» — півісторичну, півмітичну постать, роля якої справді неоціненна, чи то як фактичного інспіратора та провідника «народження» або «відродження нації», чи то як легенди для наступних поколінь. Але не всі пророки здобувають в історії позицію «справжніх пророків». Очевидно, крім великої людини, для успіху потрібне також щось інше.

Чи буде це окреслена стадія суспільного та економічного розвитку, після якої «шанса» втрачається назавжди або надовго? Сприятлива міжнародна констеляція? Свідомість та організованість груп, що беруть на себе тягар боротьби? Геніяльний вождь (або вожді)? У кожному разі, коли сприятлива комбінація тих чи тих чинників та обставин не матеріалізується, виникає явище, зване «провансальством», хоч історики спостерігають його не тільки на «півдні Франції».

Солідніші дослідники національних рухів уже віддавна пишуть, що справжній націоналізм не є «запереченням чужого», навпаки, є формулою сприйняття більш розвиненого «чужого», зовнішнього, через адаптацію до умов власного терену. Іншими словами, націоналізм (уживаю це окреслення в значенні «національний рух», а не як окреслену політичну групу чи течію) — це інструмент модернізації. Якби навіть жодних інших доказів не було, приклад Каталонії є досконалим підтвердженням цієї тези.

Чужоземна преса про Україну

Ростислав Л. Хомяк

РАДІОТЕЛЕГРАФНЕ АГЕНТСТВО УКРАЇНИ (РАТАУ) — центр. інформац. орган Укр. РСР. Статут РАТАУ затверджено 14. I. 1922. РАТАУ має обл. управління і кореспондент. пункти, кореспондентів в усіх областях, а також в разі потреби — спец. кореспондентів в ін. республіках і за кордоном.

Це гасло — переписане з *Українського радянського енциклопедичного словника*, т. 3 (Київ, 1968, стор. 93). Я навів його тут з трьох причин. Поперше, щоб познайомити пресовим агентством; подруге, щоб заощадити час деяким мешканцям столиць світу, які хотіли б пошукати адресу РАТАУ у телефонному довіднику свого міста (шкода труду: РАТАУ йде за кордон тільки «в разі потреби»); потрете, щоб ствердити, що коли б якась країна покладалася виключно на цього роду обмежене пресове агенство, то ледве чи хтось знав би про існування цієї країни.

Але хоч РАТАУ далеко не дорівнює оперативністю таким агентствам, як польське ПАП, югославське ТАНЮГ, канадське Сі-Пі, чи австралійське ААП (тут уже й мови нема про якісь там Сінгуа, АП чи Ройтер), все таки (і навіть всупереч РАТАУ) преса за кордонами України інформує своїх читачів про Україну і про деякі події на Україні.

Правда, якась частина бюджету Української РСР допомагає існуванню двох великих всесоюзних агентств — ТАРС (ТАСС) і «громадського» Новини (АПН). Але в них стільки справ всесоюзного масштабу, що вони, розуміється, ні в якому разі не можуть бути голосом однієї республіки.

Що ж тоді доходить до закордонного читача з цієї країни, яка нині перебуває у майже повному інформаційному вакуумі?

Огляд деяких газет і журналів за перших чотири місяці 1969 року дає таку картину:

На протязі цього періоду інформації про Україну з'являлися у пресі з приводу авантюри на річці Уссурі й авантюри в Чехо-Словаччині; з приводу пожежі в монастирі і в синагозі; з приводу виступу молоді Теревовлі і виступу молоді Дніпропетровського; з приводу смерті через самоспалення і смерті «раптові»; з приводу дефектора-науковця і дефектора-шпиуна; російського великодержавного шовінізму і українського націоналізму; футбольної команди і консульств.

Крім цього, в пресі за кордонами України вже добре закорінилися імена окремих українців, яких можна зарахувати до категорії «творців новин», бо інформації про них майже автоматично гарантують вістку в пресі: це Петро Шелест і Вячеслав Чорновіл, а також Іван Дзюба і Святослав Караванський.

УССУРІ І ВЛТАВА

У перші місяці цього року політичні спостережники все ще робили аналізи післясерпневого (1968) становища у Чехо-Словаччині, коли преса усіх частин світу принесла вісті про криваві сутички на радянсько-китайському кордоні, на кригою покритій річці Уссурі. Питання України увійшло в гру як в одному, так і в другому випадку.

Лондонська газета «Таймс літерарі сапплемент» від 30 січня 1969 вмістила рецензію на англومовне видання книжки Вячеслава Чорновола про арешти і суди на Україні п. з. «Чорновіл пейперс» (поширена збірка документів «Лихо з розуму»). Тут між іншим загадано загальноприйнятту на Заході тезу, що перший секретар ЦК КП України Петро Юхимович Шелест є одним з радянських «яструбів», який мав обстоювати думку окупації Чехо-Словаччини 1968 року. Чому? «Він дуже боїться, що дух незалежності, що його виявляють чехи від минулого січня, може легко перекинутися на Україну, де між молодими інтелектуалістами вже кілька років розвивається сильний настрій „геть від Москви“».

У числі за лютий 1969 французький місячник «Ле монд діпльоматік» помістив ряд статей під загальним заголовком «Радянська інтервенція в Празі». Між ними була стаття Віктора Фейя про опір у Радянському Союзі, особливо про прояви опору на Україні. У статті, до якої додано фото з підписом «М. Пер Шелест, жорстокий чоловік України», згадується опір національний, релігійний, суспільний, культурний, а також збройний опір українського націоналістичного підпілля, який «заник приблизно 1950 року».

Відношення України до Чехо-Словаччини також проаналізував співробітник газети «Вашінгтон Пост» Стівен Розенфелд у числі від 14 березня 1969. Він помістив статтю під заголовком «Україна: Питання гордості», в якій розглядає кілька недавніх документів і між іншим пише: «Один такий документ, який оце попав на Захід неофіційними шляхами, вказує на те, що українці швидко зрозуміли небезпеку радянського вторгнення у Чехо-Словаччину. Цей документ — клопотання до радянської законодавчої палати від поета, якому на ім'я Караванський і якого 1966 року наново ув'язнили для докінчення 25-річного сталінської епохи присуду, що перед тим був скорочений». Далі Розенфелд цитував з протесту Святослава Караванського проти радянської окупації ЧССР.

6 квітня 1969 лондонська газета «Обсервер» помістила передовицю, яка з'ясовує безвихідне становище Кремлю супроти Праги. Якщо б Кремль поступився перед чеськими вимогами більшої свободи, то це може заразити не тільки поляків і угорців, але, можливо, й українців та інших, твердить передовиця.

Два тижні пізніше ця ж газета в числі від 20 квітня опублікувала довшу статтю в рубриці «Яка думка Обсервера» про становище у Чехо-Словаччині. Тут редактори витягнули «теорію доміно», що її американці вживають для виправдання своєї присутності у Південно-Східній Азії (коли кістки доміно стоять поруч і раптом одна з них впаде, тоді всі інші по черзі падають). На думку «Обсервер»: «Це було, мабуть, унікальне поєднання стратегічного положення Чехо-Словаччини з її передовим політичним характером, що зробило цю країну в очах Москви найважливішим 'доміно' Варшавського пакту; упадок' цього доміно потряс би всю Східню Європу, ба навіть радянське суспільство, особливо Україну з її прихованим бажанням до відокремлення».

Подібну тезу щодо причин вторгнення висунув у своїй новій книжці *Боротьба за демократію у Чехо-Словаччині* Геррі Шварц, колишній професор політичних наук і співробітник газети «Нью-Йорк Таймс». Його книжка вийшла друком у квітні 1969.

Відповідальним за політичну профілактику на Україні є Петро Ю. Шелест. Так принаймні розуміють його становище закордонні спостережники. Тому щойно до Москви надійшла київська газета «Правда України» з текстом промови першого секретаря КПУ з приводу 50-річчя Київської військової округи, кореспондент Бернард Гверцман написав репортаж, що появився у «Нью-Йорк-Таймс» 26 березня, в якому цей кореспондент цитує пересторогу Петра Юхимовича, мовляв, Радянський Союз стоїть перед загрозою не тільки зі сходу (де пливе ріка Уссурі), але й з заходу: Сполучені Штати і Західня Німеччина можуть використати непригожий момент на сході, щоб потиснути на заході. Значення цього виступу можна розуміти так: ви, товариші з політбюра, вплуталися з китайцями і забуваєте, що в мене є проблеми на Україні.

Кілька днів пізніше, 31 квітня, Геррі Шварц помістив у газеті «Нью-Йорк Таймс» аналітичну статтю про радянсько-китайські сутички, яку почав з виступу Шелеста.

Але Петро Юхимович мав причини турбуватися становищем на ріці Уссурі ще й з інших мотивів. Китайці послали постріли тисячами слів з своєї пропагандивної машини. Так тижневик «Пекінг ревю», «флагманське судно» пекінської інформації в англomовному світі, від 4 квітня надрукував черговий напад проти «кліки ренегатів Брежнєва-Косигіна», в якому між іншим написано: «У Західній Україні понад 70 інтелектуалістів арештовано в один час за ,перекручення історії України', тільки тому, що вони вимагали від радян-

ської ревізійністичної ренегатської кліки ,виявляти більше уваги до мови і культури України, ніж (ця кліка) зараз виявляє'. Хвиля арештів понеслася зі Львова до Києва, Одеси і кількох інших міст». А далі, дотримуючись орієнтального кольориту вислову, який є характерним для кожного числа «Пекинг ревію», сказано: «Фашистські наруги і немилосердне придушування радянської ревізійністичної ренегатської кліки не зможуть залякати радянських людей, які мають славу революційну традицію. Вони (наруги) тільки допомагають викрити те, що радянські ревізійністи, вже на кінці своєї прив'язі, борсаються на мертвому ложі». (Цей переклад з перекладу напевно втратив чимало з мови оригіналу).

ГОРЯТЬ КНИЖКИ

П'ять років тому преса за кордонами України писала про підпал бібліотеки Академії наук УРСР, потім коментувала документ з України з приводу суду над Погружальським. У «Нью-Йорк Таймс» від 20 лютого справа Погружальського знову з'явилася в друку, цим разом у зв'язку з вістками про не виявлені пожежі у Видубецькому монастирі в Києві і у Великій синагозі Одеси, де також переховувалися важливі історичні книжки й архівні матеріали. Інтерпретативну статтю, пов'язуючи підпал українських і жидівських архівів як можливий засіб політики нищення національних культур, написав у нью-йоркському щоденнику Пітер Гровс, який слідкує за подіями в СРСР. 24 лютого в тій же газеті Гровс написав про звільнення з тюрми журналіста Вячеслава Чорновола і при тому згадав, що американське англomовне видання книжки Чорновола «Лихо з розуму» саме того тижня йде на ринок з видавництва МекГров-Гілл. У статті, як це водиться, автор пригадав читачам, хто такий Вячеслав Чорновіл, за що його ув'язнено, і подав оцінку західних радянологів вартости документів, що їх зібрав київський журналіст.

Але преса не обмежувалася писанням про книжки на Україні, що їх поїдає полум'я, і про ті, які спричиняють ув'язнення їхніх авторів.

Англійська газета «Гардіан» від 19 лютого помістила огляд Віктора Жоржі про зростаючу національну свідомість народів Радянського Союзу, в тому числі українців, таджиків і балтійців. Віктор Жоржа згадав русифікацію на Україні, особливо в царині освіти, і те, що одною з метод опору українських патріотів є вимога про більше підручників українською мовою.

Ще недавно, — пише Жоржа, — партійний секретар (мова йде про Андрія Скабу) твердив, що важливіше є, щоб технологія розвивалася, а не якою мовою видаються книжки. Але тепер «перший секретар компартії України пан Шелест заявив, що пора видавати нові підручники — і, що найваж-

ливіше, вони мусять вийти українською мовою'. В той же час партійна преса продовжує закликати до нещадної боротьби проти усіх проявів націоналізму». А далі цей спостережник Радянського Союзу пише: «Збільшене число українських підручників напевне привітають, але це тільки початок. Політика і мова, культура і економія — всі вони зараз назрілі питання».

МОЛОДЬ

Власне майже всі вістки про події на Україні, що їх нотує закордонна преса, якоюсь мірою пов'язані з молодими людьми, але окремі інформації особливо вирізняються в цьому пляні.

Під кінець лютого 1969 п'ятдесят мешканців Теревовлі, Тернопільської області, написали листа до редакції «Правды», нарікаючи на майже повну відсутність культурно-розвагових установ у цьому місті, де живе близько 4 000 молодих людей. Редакція цього центрального органу Комуністичної партії Радянського Союзу вважала за відповідне дати свій форум молодим сердитим теревовлянам (з такими сердитими ще можна витримати!) і таким чином поставила Теревовлю «на карту». Закордонні журналісти у Москві відразу звернули увагу на колективний лист, і інформації про ситуацію в Теревовлі появилися, наприклад, у «Нью-Йорк Таймс» від 2 березня і у «Вашінгтон Пост» від 9 березня.

Але інший лист молодих людей — творчої молоді Дніпропетровського — з протестом проти русифікації їхнього міста і дикого переслідування чесних українських промадан не заслуговував навіть згадки не те що в центральній, а й навіть у республіканській пресі, хоч він і був адресований до офіційних осіб. Зате текст дніпропетровського листа дістався на Захід і Стівен Розенфелд, у вже згаданій статті, що появилася у «Вашінгтон Пост» від 14 березня, зацитував довші уривки з нього.

Про опір молодих українців проти русифікації, проти «теоретичних цілей режиму і пригнобливої реальности», проти того, що «рішення стосовно їхньої країни робляться у Москві, а не в Києві», писав у статті «Непогодження України» політичний спостережник Пол Вол у газеті «Крішян саенс монітор» від 13 квітня. Стаття починалася словами: «Новий вітер дме з України і лущує фасаду московської, росіянами правленої багатонаціональної держави». І далі: «Виклик молодих українських інтелектуалістів б'є в саму основу нинішньої комуністичної філософії». Як приклад цього виклику він зацитував з публічного виступу київського критика Івана Дзюби з приводу 25-річчя масових вбивств у Бабиному Яру.

А в березні кореспондент італійської газети «Ля stampa» Енніо Каретто побував у Радянському Союзі і потім опублікував ряд своїх репортажів, у тому числі й з Києва.

Каретто говорив з офіційними особами і з молоддю. Професор Гліб Цветков, віцектор Київського університету сказав йому: «Всі ділянки навчального і позанавчального життя студентів контролює комсомол. Всі студенти і всі викладачі мають абсолютно ідентичний світогляд». Італійський кореспондент слухав київського професора і думав, — як він пише, — «про заяви-протести інтелектуалістів, які з Києва поширилися на весь світ».

Згодом він зустрів представників цієї молоді, про яку так самовпевнено говорив віцектор, і почув таке від студентки Тамари: «Я не є антикомуністкою, але думаю що між студентами на Заході і нами є одна принципова різниця: їм вільно протестувати публічно, а нам не вільно... П'ятого грудня в роковини радянської конституції запалав у Радянському Союзі перший живий смолоскип, і це було на Хрещатику. Досьогодні не знаємо імені цього геройського самовбивці, але для молодих українців він став символом. Він підтримує серед них свідомість, що у Радянському Союзі відчувається бажання зміни».

СМЕРТЬ І СМЕРТЬ

Самовбивство вогнем належить до найбільш потрясаючих форм протесту, байдуже в якій суспільно-політичній системі людина робить такий жахливий останній крок. Радянська преса інформувала про людські смолоскипи в інших частинах світу, останнім часом у Чехо-Словаччині, але не допускала можливості подібного випадку в СРСР. До якої міри радянські наглядчі від інформації були успішні у здушенні відомостей про людські смолоскипи в себе, свідчить хоч би заява київської студентки Тамари, «... досьогодні не знаємо імені цього геройського самовбивці». Але довго таких фактів не затаїш. У німецькій газеті «Франкфуртер Альгемайне Цайтунг» від 2 квітня є вістка п. з. «Самоспалення в Радянському Союзі». Тут названий 50-річний учитель з Дніпропетровського В. Й. Макух, який спалив себе на Хрещатику 5 грудня 1968 (в «день конституції») і перед смертю крикнув: «Хай живе вільна Україна». Тут названий і Дідик, який 1966 року спалив себе у Москві перед будинком КГБ, і Крисенков, який 1967 року вбив себе вибоховим матеріалом перед мавзолеєм Леніна.

Зате коли помер голова президії Верховної ради УРСР (тобто президент Радянської України) Дем'ян Коротченко, усі радянські засоби інформації заговорили про це. У газеті «Нью-Йорк Таймс» від 8 квітня появилася посмертна згадка на дві колонки із знятою. Але, як зазначив московський кореспондент цієї газети, в радянській пресі не подано причини і місця смерті Коротченка. (І навіть у такому випадку контрольована преса не вагає за відповідне повністю інформувати своїх читачів!). Американський кореспондент,

крім біографічних даних про покійного, подав ще й таке висношення, що хоч Коротченко з 1954 року і був фактично президентом України, справжня влада зосереджується в руках першого секретаря Компартії України, яким зараз є Петро Шелест.

ДЕФЕКТОРИ

Українська тематика в закордонній пресі появилася також у зв'язку з особами, які вирішили покинути Радянський Союз, не питаючися дозволу радянських установ.

20 лютого «Нью-Йорк Таймс» надрукував коротку вістку, посилаючися на німецький журнал «Штерн», про те, що Богдан Сташинський, який з доручення КГБ вбив українських політичних діячів Лева Ребета й Степана Бандеру, ніби випущений з німецької тюрми і перевезений до Сполучених Штатів. Важко встановити вірогідність цієї вістки, тим більше тому, що нью-йоркський щоденник помістив її тільки в одному з своїх видань того дня.

А 16 березня ця ж газета опублікувала репортаж свого канадського кореспондента Едуарда Коуана, який відвідав Єллоунайф у Північно-Західних Територіях (це на північ від 60 паралелі) і там зустрівся з Борисом Доценком, доктором фізичних наук. Майже два роки тому киянин доктор Доценко перебував в Албертському університеті в Едмонтоні як учасник наукового обміну між цим університетом і Київським. Відтак він вирішив не повертатися і таким чином зірвав дальшу програму обміну. Доценкові не пощастило одержати працю в одній з канадських вищих шкіл, і він поселився далеко на півночі, де вчить у початковій школі. В Єллоунайф, — писав кореспондент Коуан, — Доценко бере участь у громадському житті, користується популярністю серед учнів і чекає, щоб канадський уряд формально визнав його емігрантом. Він відіслав свій радянський паспорт до посольства в Оттаві і зараз є «людиною без держави».

ФУТБОЛ І КОНСУЛЬСТВА

У лютому американці вперше гостили в себе радянську футбольну команду. Радянський Союз вислав свою найкращу «одинадцятку» — тричі чемпіонів СРСР, тобто київське «Динамо».

Динамівці мали розіграти три матчі з каліфорнійською командою (кінцеві рахунки: один виграли, один програли, один в нічию) і в Нью-Йорку зупинилися тільки на короткий час, на аеродромі. Мабуть, і згадки не було б про їхню посадку в Нью-Йорку, а якби й була, то напевно було б написано, що прибули «російські» футболісти (так про них почав говорити всесоюзний перекладач, який приїхав з ко-

мандою). Але на аеродромі з'явилася група українців, дорослих і дітей, і 18 лютого в «Нью-Йорк Таймс» появилася вістка про українську команду («наші» поправили всесоюзного перекладача) і фото, на якому діти тримали букет квітів і транспарант: «Український спортовий клуб в Нью-Йорку вигає Київський футбольний клуб Динамо з України» (ортографія оригіналу).

Через два дні ця ж газета помістила нарис свого спортивного редактора Роберта Ліпсайта про історію київського «Динамо» від заснування команди 1923 року «під шефством органів внутрішньої безпеки», через роки німецької окупації Києва, до відвідин США нинішнього року. Ліпсайт написав свій нарис на підставі розмови з емеритованим динамівцем Олександром Шановим, якого він зустрів 1967 року в Києві.

Американські спортивні газети і газети штату Каліфорнія також широко писали про київських майстрів під час їхнього перебування у США (17 лютого — 11 березня 1969).

Минулого року, після неймовірно довгих переговорів з ще довшими перервами, Сполучені Штати і Радянський Союз підписали угоду про консульства. Цього року уряд СРСР запропонував відкрити своє консульство у Сан-Франсіско й американське в Ленінграді. Редакція газети «Нью-Йорк Таймс» від 23 березня помістила передовицю, в якій заявила, що цього не вистачає. «Немає причини на те, щоб не було радянських консульств у Нью-Йорку, Бостоні, Чикаго, Сан-Франсіско, Лос-Анджелесі і Далласі, а також і американські консульства повинні бути в Ленінграді, Києві, Менську, Свердловську, Ташкенті і Владивостоці. Редакція визнає, що проти радянських консульств є шеф Федерального розвідувального бюро (ФБІ) Едгар Гувер. «Напевно і відповідник пана Гувера в московському Комітеті державної безпеки так само ставиться до американських консульств у Радянському Союзі», — сказано в передовиці. «Але існують важливіші питання радянсько-американських стосунків, ніж улегшення роботи органів безпеки обох країн».

НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ

Слідкуючи за пресою на Заході, особливо у США, можна твердити, що національне питання в Радянському Союзі відкрите щойно з 1968 року. Очевидно, на полицях книгозбірень є десятки книжок на цю тему, і його спеціалісти студіюють не від сьогодні. Але щойно минулого року преса почала частіше писати про це.

Останнім часом не тільки в «правій», але й у ліберальній «лівій», і популярній пресі можна помітити згадки про російський великодержавний шовінізм, радянський імперіалізм, український (і не тільки український) націоналізм,

у значенні патріотизму, боротьби за самовизначення, національної свідомості.

Факти опору, арештів, поява захальвної літератури, відкритих листів — все це як журналістів, так і читачів змушує робити переоцінку давно прийнятих понять про ту країну, яку все ще популярно називають «Росія», і про її населення — ну, росіян, а як же?

Я вже згадав дещо з того, що появилось на шпальтах газет і журналів на протязі перших чотирьох місяців 1969 року про не-росіян — українців і їхню країну. Це, очевидно, далеко не все. Можна б ще згадати статтю Пітера Реддаєва в англійській газеті «Обсервер» від 13 квітня. Він порівнює інформації про події в СРСР до криги, що її вершок видно над поверхнею води, а під водою лишається дев'ять десятих, у тому числі «тисячі українців, баптистів і кримських татарів», засланих до виправно-трудових таборів і колоній.

Треба також згадати рецензію на книжку Чорновола, що її помістив у журналі «Сатурдей ревью» від 29 березня колишній московський кореспондент радіо-телевізійної компанії «Колумбія» Марвін Калб. Він писав: «Після прочитання Чорновола стає ясно, що боротьба між бунтарем і системою ще далеко не закінчена».

А 28 квітня журналіст Фарнсворт Фавл поінформував читачів «Нью-Йорк Таймс», що, згідно з статистичними даними, росіяни вже творять меншість у Радянському Союзі, хоч його багато чужинців все ще називають Росією».

*

На початку цього огляду я говорив про РАТАУ, яке смішно називати пресовим агентством України. Але це не значить, що Україну не можна популяризувати і з гумором.

У Нью-Йорку живе Волт Келлі, який малює «комік стріп» (або «камікс») під назвою «Пого». Це політична сатира для дорослих у роді Франкового «Коли ще звірі говорили». Цей «комік стріп» появляється у понад 500 газетах і має 43 мільйони читачів.

Сімнадцятого березня — день св. Патрика, національне свято ірландців, з їхніми парадами. Того дня Волт Келлі намалював параду своїх звірів, а збоку стоять три лилики, і один з них каже: «Ми не можемо маршувати, ми *українці*».

РАТАУ ледве чи може похвалитися 43 мільйонами читачів, навіть «у разі потреби».

ПОСТ СКРИПТУМ: ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВАКУУМ

Як твориться інформаційний вакуум, що в ньому перебуває Україна, ілюструє хоч би той інцидент, що також стався за перші чотири місяці 1969 року.

Ось переклад репортажу, що його надрукував «Вашінгтон Пост» у виданні від 29 квітня 1969:

Москва, 28 квітня. — Радянське міністерство закордонних справ сьогодні відмовило дозвіл на поїздку поза Москву постійним кореспондентам «Нью-Йорк Таймс» і «Вашінгтон Пост». Службовець (міністерства) дав зрозуміти, що заборона спричинена радянським незадоволенням з репортажів цих кореспондентів.

43-річний Генрі Камм, кореспондент «Таймс», і 40-річний Анатоль Шуб, кореспондент «Пост», не одержали дозволу на поїздку по Україні, що вони її планували зробити вдвійку в половині травня. У той же час Камм не одержав дозволу на відвідини Молдавії, що він їх планував відбути того ж тижня.

Фйодор Сімонов, заступник директора відділу преси при міністерстві закордонних справ, сказав обом репортерам, що заборона подорожувати є наслідком їхніх репортажів. Каммові висловлено догану за статті про переслідування російських дисидентів і про російську окупацію Чехо-Словаччини. Шубові — за репортажі, які натякали на те, що в Кремлі відбувається боротьба сил (боротьба за владу).

Недавно в розмовах з редакторами обох газет Сімонов робив закиди «Таймсові» про «тенденційний жовтий журналізм (цієї газети), гідний бульварної преси... оснований на плітках і заявах звичайних злочинців».

Він закидав «Постові» «антирадянські провокації, надихані ненавистю до радянського народу і до радянської системи».

Постійні закордонні кореспонденти мусять одержати офіційний дозвіл на поїздку понад 25 миль від Москви. Дозвіл на виїзд за кордон можна звичайно дістати після принаймні 48 годин чекання. А щоб поїхати до інших російських (радянських) міст, кореспонденти звичайно чекають на дозвіл від одного тижня до місяця.

Відділ преси міністерства закордонних справ, що його функцією є контролювати, замість інформувати, кореспондентів, мусять зареєструвати дозвіл у спеціальному бюро по дорожжій при міністерстві внутрішніх справ (МВД).

Кореспонденти звичайно подорожують по Росії (Радянському Союзу) одним з трьох способів. Подорожне бюро аранжує групові подорожі з провідниками, але не запрошує (на них) кореспондентів, з яких воно не вдоволене. (Ані Камм, ані Шуб не одержали запрошень на жадну з подорожей від часу вторгнення у Чехо-Словаччину).

Кореспонденти, які бажають мати інтерв'ю з визначними особами або відвідати заводи чи колгоспи, звичайно мусять наймати послуги «Пресового агентства Новини», яке полагоджує усі подробиці, пов'язані з поїздкою, і призначає проводирів за винагороду, що в середньому становить 35 доларів денно, у твердій валюті.

Будь-яке подорожування, з допомогою «Новин» (чи без неї), втягає платні послуги «Інтуриста», радянського подорожнього агентства. Але з цих послуг не можна користати без дозволу від міністерства закордонних справ. Крім цього, «Інтурист», на інструкції з Москви, часто обмежував свої послуги журналістам до мінімальних туристичних оглядин.

Виглядає, що обмеження, накладені сьогодні на двох американських кореспондентів, є частиною ширшого пляного дисциплінування закордонних кореспондентів у цій країні. Минулої осені видалено колегу Камма з «Нью-Йорк Таймс» Реймонда Г. Андерсона. Аке Рінгберг з незалежної шведської газети «Дагенс Нігетер» минулого місяця одержав повідомлення про його «видалення». Рінгберг бажав поїхати у відпустку до Швеції, але йому сказали, що коли він залишить Росію, то не одержить візи на поворот. Рінгерба, який залишився у Москві і плянує виїхати влітку цілковито, критиковано за те, що він написав, що постріли 23 січня в Кремлі були спрямовані не на космонавтів, а на радянських політичних лідерів.

Минулого травня радянські установи пробували застосувати подібну погрозу до Аарона Р. Айнфранка, кореспондента «Торонто Телеграм». Йому сказали, що він може виїхати до Канади, але не одержить візи на поворот. Зате канадський уряд рішуче зареагував тим способом, що обмежив права кореспондента «Правди» в Оттаві і 28 листопада офіційно повідомив про причину цього заходу. Тоді Айнфранк одержав дозвіл на відпустку в Канаді та на поворот до Москви, але від минулого липня йому не дозволено подорожувати по Радянському Союзу.

Можна припускати, що найновіші обмеження діяльності кореспондентів є частиною ширшого процесу, що його ще більше відчувають радянські інтелектуалісти й інші громадяни.

*

Два дні після цього, 30 квітня 1969, американський державний департамент (МЗС) публічно заявив, що обмежує діяльність двох радянських кореспондентів у США — Бориса Стрельнікова, вашінгтонського кореспондента «Правди», і Генриха Боровика, нью-йоркського кореспондента агентства «Новини». При тому зазначено, що радянські кореспонденти у США мають значно більше свободи дії, ніж американські в СРСР.

Зараз у Москві є 24 американські кореспонденти, а 26 радянських працюють у Сполучених Штатах.

Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність (III)

ЗАКІНЧЕННЯ

Любомир Коваль

7 УКРАЇНСЬКИЙ ПЕРІОД У ЙОГО ЖИТТІ, І В НАУКОВІЙ, ПОЛІТИЧНІЙ ТА ПУБЛІЦИСТИЧНІЙ ПРАЦІ

Крім великого вкладу у світову економічну думку, М. Туган-Барановський особливо спричинився також до розвитку української економічної науки. Разом з професорами М. Грушевським, М. Ковалевським, Ф. Коршем та іншими він взяв на себе не легкий обов'язок редагувати економічну частину першої української енциклопедії російською мовою п. н. «Украинский народ в его прошлом и настоящем» (Петербург, вид-во Общественная польза, т. I — 1914, т. II — 1916). Як пізніше писав Олександр Лотоцький, це була перша спроба проаналізувати розвиток економіки України окремо від Росії.¹ Такий початок мав стати спонукуючим для дальших праць у тому ж напрямі. Крім цього, Туган-Барановський організував українське Товариство економістів та був його першим головою; він належав до засновників Української академії наук і був першим головою її Соціально-економічного відділу (так званого III відділу), як також деканом правничого факультету українського університету в Києві.

У 1918—19 роках він видавав, за окресленням академіка Костянтина Воблого, найкращий тоді в Європі кооперативний теоретичний журнал «Українська кооперація» («Записки», Українська академія наук, т. I, Київ 1923, стор. VI).

Ми вже згадували, що в анкеті місячника «Українська жизнь», який виходив у Москві під редактуванням Симона Пеллори, Туган писав, що «не вважає себе чужим українському народові» і що «по походженню є напівукраїнцем». Цю відповідь він дав у 1914 році, коли вважав себе «вообще русским». Але при цьому він писав: «У ранній молодості та на університетській лавці я почував себе українським патріотом, однак пізніше я дещо охолов до українства...» На жаль, він не пояснив, чому він перейшов на загальноросійські позиції. На нашу думку, влучну відповідь на це дає О. Мицюк, коли пише:

¹ О. Лотоцький, Сторінки минулого, «Праці Українського наукового інституту», т. XXI, Варшава, 1934, стор. 163—164.

... вузькі рамки, в які було примушене замкнутися переслідуване в колишній Росії українство, дуже обмежували перспективи своїх adeptів. Це було причиною, що багатьох активних українців – діячів науки, літератури й громадського руху – захоплювали хвилі загальноросійського культурно-політичного життя. Зрозуміло, що і в Михайлі Івановичу на довгий час «общерос» висунувся наперед у порівнянні з українцем (*Мицюк*, цит. твір, стор. 5).

Російський економіст Н. Кондратьев у монографії «Михаил Иванович Туган-Барановский» (Петроград, 1923, стор. 123) так визначає політичні позиції Тугана в період його відхилення від українства:

Уже тоді він відстоював погляд про широку автономію України... Так думав Михайло Іванович 7–8 років до революції і своєї глибокої участі в українському русі.

У згадуваній уже анкеті «У.Ж.» Туган висловив ще такі думки:

Думаю, що якби не було Галичини, можна б очікувати поступової асиміляції українського народу з російським... Визнаю безумовно бажаним, щоб український народ розвивав свою національну культуру. На мою думку, такий розвиток був можливий з того часу, коли Галичина стала центром української культури.

Денаціоналізація українського народу здається мені не бажаною, і це понижує його культурний рівень. Уважаю за дуже потрібне мати українську школу від початкової до вищої. Визнаю конечним в інтересах культурного розвитку українського народу щораз більше розповсюдження української мови в усіх ділянках життя...

... В українському відродженні надаю першорядного значення створенню українського центру поза межами Росії. Не думаю, щоб державні заборони могли знищити український рух.

На закінчення анкети Туган каже, що коли український рух виросте в силу, тоді можна буде очікувати неприємного ставлення російської громадськості до українства на тлі «національного шовінізму», і що він бажає «широкого самоуправління України при збереженні її зв'язку з рештою Росії». Таким був Туган-Барановський у 1914 році. Отож слушно зауважує з цього приводу Сергій Єфремов, що Туган —

подає власне той самий мінімум національних домагань, які ставили тоді й свідомі українці, як перший і неминучий ступінь для розвитку українського народу, що зокрема постуляти автономії України з федерацією Росії були в тодішніх платформах більшості українського громадянства (за *Мицюком*, цит. твір, стор. 29).

Це все було тільки початком його повернення на позиції «українського патріота». Російський економіст С. Солнцев уважає, що поява Тугана-Барановського «на політичній арені

України мала радше випадковий характер, що Туган був понад усе науковцем і теоретиком» (Енциклопедический словарь Гранат, 7-е видання, т. 41, част. 9, стор. 494). Зате Кондратьєв визнає, що «український період життя і праці Тугана-Барановського може бути і буде оцінений по-різному», і додає, що його участь в українському русі можна пояснити «тимчасовим ентузіазмом суб'єктивної натури» (цит. твір, стор. 123—125). Ці дві цитати доводять, якою мірою збентежило російських учених повернення Тугана на українську національну плятформу. У дальшому ми доведемо фактами, що участь Тугана в українському русі була кульмінацією еволюції його поглядів.

*

За участь у студентській демонстрації 4 березня 1901 Тугана-Барановського арештовано і вислано з Петербургу. Він поїхав тоді на Полтавщину до своїх приятелів Русинових, які жили в селі Пізники, Лохвицького повіту. Саме цей переїзд зв'язав його тісно з Україною. Тут він увійшов у коло місцевих громадських інтересів: він став повітовим та губерніяльним земським радним, брав участь у комітеті для задоволення потреб сільсько-господарської промисловости тощо (Мицюк, цит. твір стор. 17; Воблий, цит. твір, стор. IV). У 1902 році він одружився вдруге — з Ольгою Х. Русиною, і з цього подружжя народилося двоє дітей — донька Ольга і син Михайло. (Коли в лютому 1919 більшовики окупували Україну і коли в той час помер Туган-Барановський, його родина емігрувала до Югославії, пізніше — до Праги. У 1930-их роках син Михайло повернувся до Радянського Союзу, а мати з розпуки померла. Донька Ольга була фільмовою акторкою в Чехо-Словаччині. Ці біографічні дані автор отримав від пані Марії Туган-Барановської з Брукліну, США, яка є дружиною двоюрідного брата Лева).

Про працю Тугана в Лохвицькому повіті О. Мицюк пише:

Нехай золотими літерами буде писаний в його життєпис факт, свідком якого я був сам, що саме він, Михайло Іванович Туган-Барановський, зробив у 1905 році пропозицію Полтавському губернському земському зібранню про поставлення першого пам'ятника на Великій Україні нашого генієві Т. Г. Шевченкові і розпочаття збірки на ту ціль; останнє, як відомо, і було зреалізоване (цит. твір, стор. 17).

Але вже раніше, тобто в 1903 році, в листі до журналу «Мир Божий», в якому він характеризував соціальні та економічні умови на Лохвиччині, Туган нарікав, що, «не зважаючи на те, що ми живемо в самому серці України, українську літературу тут читають дуже мало. Тільки Левицький знаходить місце у читачів» (ч. 12, част. 2, грудень 1902, стор. 33-37).

З того недвозначно виходить, що вже тоді на серці Тугана-Барановського лежало збереження української мови.

Як відомо, після революції 1905 року Туган повернувся до Петербургу. Лише влітку 1917 року він повернувся на Україну. Але й під час 12-літнього перебування в Петербурзі він зв'язків з українським життям не поривав. Тоді він почав співпрацю в журналі «Украинский вестник», що був органом української фракції в першій Думі, в якому він публікував статті на загальноекономічні теми. Як подає О. Лотоцький (цит. твір, стор. 17, 165, 176—177), у цьому журналі «з людей сторонніх найактивніше співпрацювали проф. Д. І. Овсяннико-Куликовський та М. І. Туган-Барановський». Саме в той час Туган ідейно перейшов на позиції іdealізму. Цікаво підкреслити, що його ідейний переліт стався одночасно з його цілковитим переходом на українську платформу. Дальшими кроками в цьому напрямі була його участь в українській військовій лікарні в Петербурзі, його членство в генеральному секретаріаті Української Центральної Ради і в Українській партії соціалістів-революціонерів (*Лотоцький*, цит. твір, стор. 165).

*

Заки перейти до обговорення деталей з українського періоду життя та наукової праці Тугана-Барановського, треба вказати на такі два факти.

У 1914-15 роках при активній співучасті Тугана в селі Пізниках засновано сільсько-господарське споживче та кредитове товариство.

Другий факт — це вже згадана його праця в редактуванні економічної частини російськомовної енциклопедії українознавства, про яку Зеном Кузеля висловився, що це «перша модерна українознавча енциклопедія, що стояла цілком на висоті тодішнього рівня науки і досі не втратила свого значення» (Енциклопедія українознавства, т. I, Нью-Йорк—Мюнхен, 1949, стор. 155). Про підготування цього видання О. Лотоцький, який був секретарем редакції, пише: «Виконання такого пляну обіцяло дати цінний матеріал, особливо в ділянці економічній, якого нам так бракувало; жилося й надією, що дехто з поросійчених Савлів міг би стати Павлом». Першу нараду в справі видання енциклопедії відбуто при участі П. Стебницького та М. Ковалевського в помешканні Лотоцького. Ковалевський погодився очолити видавництво. «Найбільші труднощі, — пише Лотоцький, — постали щодо редакції економічного відділу. До того часу всі праці, які виконувано гуртом петербурзьких громадян, не були зв'язані з економікою і практики в цьому напрямі у нас не було...» Тому він запропонував запросити на редактора економічного відділу М. Тугана-Барановського, кандидатуру якого присутні зустріли скептично з уваги на те, що Туган-Барановський до того часу стояв далеко від українських справ і в наукових працях не виявляв зацікавлення Україною. Цю кандидатуру прийнято як бажану і доручено

Ковалевському переговорити з Туганом у цій справі. Останній погодився умовно і просив раніше познайомити його докладно з програмою економічного відділу. У помешканні Ковалевського була признана розмова з ним.

«Ми з Стеблицьким таки добре попрацювали над програмою свого відділу, але з огляду на особу славетного економіста перед засіданням почували себе наче перед іспитом», — пише у споминах Лотоцький (цит. твір, стор. 160, 161, 162).

На початку розмови Туган заявив, що «він готовий, чим зможе, допомогти підприємству, яке вважає дуже симпатичним щодо цілей, але має великий сумнів, чи можна ту хорошу думку здійснити практично... Малоросія так органічно ввійшла в економічний оборот цілої Росії, що я не уявляю, які сторони та як саме можна було б виділити для окремого дослідження факти українського значення. І я не гадаю, що такі досліди, коли б були й можливі, могли б скласти цілий том. Але в кожному разі з інтересом послухаю, який є плян щодо цього».

Коли секретар проєкту зробив широкий виклад про зміст та характер кожної окремої теми і запропонував авторів для кожної теми, Туган-Барановський щораз більше цікавився справою, ставив питання і визнав можливим опрацювати запропоновану тематику. Нарешті Туган погодився бути редактором економічного відділу і визнав, що для опрацювання всіх намічених тем не вистачить одного тому, а потрібні будуть принаймні два томи. Таким чином справа з економічним відділом енциклопедії була полагоджена: знайшовся господар і то не абиякий! На жаль, справа з друком затяглася; тим часом почалася війна, посилювалися репресії щодо українства. Економічний том так і не появився, хоч усі статті були готові і зберігалися в портфелі видавництва. Видано тільки два перші, історичні томи. Праця була запланована на чотири томи. Третій том був присвячений історії літератури і частинно економіці; у четвертому — огляд українського життя в 20 столітті та закінчення економічної тематики (див. рецензія в журналі «Украинская жизнь», чч. 5—6, 1914, стор. 113—114). Велика шкода, що ця колективна праця, яка, на думку М. Грушевського, мала «дати повну картину українського життя» (газета «Речь», ч. 156, 9 червня 1916), не могла бути завершеною. Все таки вдалося притягнути до праці в ділянці українознавства цілий ряд авторів, у тому числі зокрема економістів, а передусім Тугана-Барановського, який «з того часу свідомо став на ґрунт український» (*Лотоцький*, цит. твір, стор. 164 і 165).

*

Дмитро Дорошенко в «Історії України, 1917—1923», том I (Ужгород, 1932, стор. 137), пише, що Туган уже з часу своєї участі в редакції журналу «Украинский вестник», тобто з 1906 року, «ставився до українського руху з великою симпа-

тією». Але лише з 1917 року він віддався цьому рухові всією душою. При кінці літа 1917 Туган приїхав на Полтавщину — до рідного хутора «Криниця», над річкою Сулою в Лохвицькому повіті (*Воблий*, стор. VI; *Солнцев*, стор. 490; *Мицюк*, стор. 28). На Україну він приїхав у службовому салоні-вагоні Д. Дорошенка та О. Лотоцького, бо звичайному поїздом виїхати тоді з Петербургу не було можливе (*Лотоцький*, стор. 233).

У ході революції Туган-Барановський пішов за потягом українського руху, еволюціонуючи в політичних поглядах від автономії через федерацію до самостійності України. Коли на початку революції татарська делегація запропонувала йому, щоб він її очолив, Туган відмовився, аргументуючи, що національно визнає себе українцем (*Лотоцький*, стор. 165). Коли у вересні 1917 формувався генеральний секретаріат Центральної Ради під керівництвом Володимира Винниченка, Туганові запропоновано пост генерального секретаря фінансів, на що він зараз таки погодився. Тоді він заявив, що не може перейти цілком на українську платформу і не може працювати інакше, як українець.² За короткої та бурхливо-неспокійний час Туган не встиг зробити нічого особливого в ділянці фінансів. На посту генерального секретаря фінансів Туган пробув до січня 1918. Існує деяке розходження між окремими авторами щодо причини його димісії. Наприклад, О. Мицюк твердить, що він відійшов разом з усім кабінетом Винниченка в наслідок мирних переговорів Центральної Ради в Берестю (стор. 29). Також Кондратьєв каже, що він відійшов коли «Рада перестала діяти» (стор. 121). Інакше з'ясовує справу Д. Дорошенко:

Проф. М. Туган-Барановський, великий учений, показався зовсім не великим практичним діячем і, мабуть, сам зрозумівши свою непридатність (та ще під впливом постійної агітації проти нього як «кадета» з боку лівих елементів), подався в половині грудня до димісії. Його пост поки не був замінений ніким і справи перебрав... В. Мазуренко, з фаху інженер-технолог (цит. твір, стор. 250).

Ми схильні радше прийняти версію Мицюка-Кондратьєва, бо, на нашу думку, Дорошенко ставиться з упередженням до Тугана, коли каже, що «властиво Мазуренко організував секретарство фінансів», і лише тоді там «почалася справжня робота». А в іншому місці він пише: «Зараз після створення генерального секретаріату Центральної Ради треба було стати до праці... але генеральний секретар фінансів Туган-Барановський виїхав з Києва і більше двох місяців не вертався, не подаючи про себе навіть звістки» (стор. 140). Не знаємо, яку ціль мав Дорошенко таке твердити, бо відомо, що аж у січні 1918, тобто після свого відходу, Туган виїхав до Петер-

² С. Єфремов, *До ідеалів молодости*, «Українська кооперація», ч. 2, 1919; цитовано за *Мицюком*, стор. 29.

бургу, і «поза межами України він перебував до весни 1918 року» (*Воблий*, стор. VI; *Солнцев*, стор. 490). Але й сам Дорошенко пише, що він «поїхав до Петербургу разом з Шульгином, Туганом та Зарубіном і після переговорів з Керенським, Некрасовим та Терещенком добився, що Тимчасовий уряд 14 вересня (1917) затвердив нарешті новий склад генерального секретаріату з Винниченком на чолі» (стор. 137). А на іншому місці він пише, що коли в листопаді Туган перебував у Петербурзі, французький посол Нулянс запросив його до себе і заявив, що «у Франції з великим співчуттям ставляться до українського руху», та пропонував позику Центральній Раді, але приватним шляхом (стор. 238). Цікаво, що під час однієї офіційної подорожі Тугана до Петербургу в раді тамошнього університету внесено проти нього резолюцію як проти члена «иноземного правительства» (*Лотоцький*, цит. твір, стор. 166).

За гетьманської влади йому знову запропоновано посаду міністра фінансів, але він відмовився (*Мицюк*, цит. твір, стор. 30). Тому неправильно пишуть радянські вчені, що ніби «після падіння Центральної Ради він балотувався до кабінету гетьманського уряду»³ Навіть такий російський автор, як Н. Кондратьєв, виразно пише, що Туган-Барановський, «повернувшись влітку 1918 року на Україну, став осторонь від гетьманського уряду» (стор. 121).

У червні 1918 була створена спеціальна комісія для опрацювання законопроекту про заснування Української академії наук у Києві. У члени цієї комісії запрошено, крім М. Грушевського, Б. Кістяковського та інших, також і Тугана-Барановського. Наказом гетьмана від 14 листопада 1918 Туган-Барановський був обраний дійсним членом УАН (катедра політичної економії). Вже раніше, 12 серпня 1918, він був затверджений наказом міністра освіти на посаду звичайного професора Київського державного університету, а наказом того ж міністра від 14 серпня — на посаду декана юридичного факультету (*Дорошенко*, цит. твір, т. II, стор. 353 і 361).

З весни 1918 року Туган брав живу участь у праці Товариства економістів. Крім праці в українському вищому шкільництві, він енергійно заходиться коло організації української кооперації. Завдяки його «неустанній роботі на кооперативному полі, Україна покривається густою сіткою кооперативів, а в самому Києві постають великі всеукраїнські кооперативні об'єднання — союзи».⁴

В одному з цих союзів, який об'єднував всі галузі української кооперації, — в Українському центрально-кооперативному комітеті (Коопероцентрі), — він був головою надзірної ради. У той час він організував кооперативні курси і працював над організацією Кооперативного інституту, який від-

³ З історії економічної думки на Україні, вид-во Академії наук УРСР, Київ, 1961, стор. 344.

⁴ *І. Шимонович*, Історія політичної економії, вид-во «Русалка», Львів, 1923, стор. 133.

крито восени 1919 року в Києві вже по його смерті. Він редагував також кооперативний журнал «Українська кооперація». Все це давало йому можливість безпосередньо керувати українським кооперативним рухом. Третій всеукраїнський кооперативний з'їзд у Києві (26—29 травня 1918) відбувався під його головуванням. Цікаво відзначити, що коли дехто з делегатів уживав російську мову, Туган-Барановський, дякуючи за обрання його головою з'їзду, у вступному слові сказав: «Прошу вибачення, коли не зможу добре говорити по-українськи, бо ще не вмію і, може, буду примушений десь уживати мови російської» (Третій всеукраїнський загальнокооперативний з'їзд — протоколи засідань, доповіді, постанови та інші матеріали, вид-во Союзбанк, Київ, 1918, стор. 18).

Ставши у провіді українського кооперативного руху, Туган-Барановський очолив (як висловився Джон А. Армстронг) «наріжний камінь українського націоналізму, в багатьох відношеннях важливішого, ніж безпосередня політична акція». Кооперативи на Україні були більш розвинені, ніж в інших частинах російської імперії, і служили як виховним, так і економічним цілям.⁵

Проти «Коопероцентру» гостро виступили російські кооператори з «ПЮР», які рішуче заперечували конечність існування українських національних кооператив. Коли ж восени 1918 року більшовики почали наступ на російську кооперацію, заарештувавши більшість її діячів, українські кооператори заявляли на своїх з'їздах солідарність з ними й ухвалювали протести проти більшовицького насильства. Але не зважаючи на цю українську солідарність, російські кооператори на Україні далі вели кампанію проти українських кооператив. Тоді Туган-Барановський виступив на оборону української кооперації в статті «Чи потрібні Україні свої національні кооперативні центри?», надрукованій у «Кооперативній зорі» (ч. 13—14, від 25 вересня 1918), що її видавав Дніпровський союз споживчих товариств. Ця стаття кидає багато світла на Тугана-Барановського як українця, тому процитуємо деякі місця з неї:

Здавалось би, що таке питання і виникати не повинно. Бо коли існує українська кооперація, вона мусить мати свої національні центри. Бо це, здавалось би, — азбука кооперативної теорії...

...від того або іншого розв'язання його (питання — Л. К.) залежить майбутність не тільки української кооперації, але, в значній мірі, і всієї української культури. Кооперація, яка об'єднує мільйони населення, являє собою могутнього провідника культури в народні низи. Якби українська кооперація стала ворожою до української національної культури, вона тим самим у значній мірі підірвала б саму можливість розвитку цієї культури... Національна

⁵ John A. Armstrong, *Ukrainian Nationalism*, 2-nd ed., Columbia University Press, New York, 1963, p. 222.

природа української кооперації повинна мати могутній вплив на розвиток українських народних верств у національному напрямі.

На його думку, національні кооперативні центри є громадською проблемою величезної ваги. Національне питання — лише він — розв'язується залежно від тверджень, які не визнають логічних доказів. Але як можна довести це людині, яка не любить України і не почуває себе духово пов'язаною з нею, що українська мова, література, музика, розумова вдача мають право на життя і на дальший розвиток? — питається він. На його думку, любов — це сліпа, не зрозуміла прихильність до того або іншого, і вона керує нашими оцінками, а не навпаки — наші оцінки керують нашими почуттями. Любов до однієї країни, тобто до України, він пояснює волонтаристично: ми йдемо за власним почуттям, і тому не можна не визнавати за українцями права любити свій народ в усіх його духових та матеріальних виявах. Цитуємо далі:

В основі всієї нашої духової природи лежить воля, сліпий інстинкт, почуття прихильності до того або іншого, і розум — це тільки служнячий слуга волі, що виконує її накази. Тому, хто не любить України, для кого Україна тільки географічне поняття... тому ніякими доказами не вкладеш у душу цієї любови...

З другого боку, хто почуває себе сином українського народу, чие серце глибше й міцніше всього віддукується на явища українського громадського життя... того ніякими доказами не примусиш перестати сліпо, інстинктивно любити рідну країну і рідний край...

...Конечно визнати право за українцями бути синами своєї отчизни і працювати над розвитком української національної культури. Як я вже сказав, будучність цієї культури у великій мірі залежить од того, яку позицію кооперація займе в суперечці московської й української культури на Україні.

Туган-Барановський погоджується з тими, які кажуть, що кооперація повинна бути неутральною в національних та політичних питаннях, але «нейтралітет кооперації в національному питанні рівняється з цілковитою рівністю її відношень до національних різниць... Українські кооперативи повинні бути відчинені для всіх національностей, які живуть на Україні». Але національний неутралітет не може приводити до втрати національного обличчя, і в цьому питанні — каже Туган-Барановський — кооперація не сміє бути неутральною. Він пише:

Коли українська кооперація буде користуватися московською мовою, то це буде означати, що вона русифікує Україну і нищить українську національну культуру. А чи можливо це? Для тих, хто любить українську культуру й вірить в її велику будуччину, в того сумніву у відповіді бути не може.

І от тільки свідомий ворог української культури може не згоджуватися з бажаністю національних центрів української кооперації. Для нас, українців, про це й питання бути не може.

Далі Туган твердить, що українські національні кооперативні центри бажані вже й тому, що вони після українського відродження сприятимуть розвиткові та ростові української культури. Він вірить, що ідеали кооперації ведуть нас до братерства та свободи, тому російська кооперація не повинна затримувати розвитку українських кооперативних центрів. Свою статтю він закінчив так:

З одного боку, країна з 30-мільйоновим населенням досить велика і потребує своїх самостійних центрів громадської самодіяльності; з другого боку, підвладність цих центрів Москві означала б повернення до того безглузлого централізму й бюрократизму, якими характеризувалася російська імперія, що являла собою найбільш неприродно утворену державну організацію, яку тільки можна собі уявити. Зараз же цей страшений конгломерат десятків і сотень країв та націй, збитих в одну державу завоюваннями і примусом, зруйнований історією, — і зруйнований не зовнішньою силою, а розвалений від внутрішньої негармонійності та роз'єднаності. І невже кооперація повинна брати на себе відбудування московського централізму і принести в жертву московському ідолові молоді паростки української волі?

Так нехай же не буде цього.

Таку відповідь дав російським централістам М. Туган-Барановський.

*

Революція 1917 року на Україні мала інший характер, ніж у Росії: на Україні це була передусім боротьба за національне визволення, а не тільки за зміну соціального ладу. Правда, деякі українські партії обстоювали соціалістичний лад у майбутній українській державі. Також і Туган-Барановський, як соціаліст, спершу обстоював тільки політичну та культурну автономію України. Пізніше, в 1917 році, він у статті «Федералізм і державний суверенітет» («Нова рада», Київ, 1917, ч. 168) висловлює погляд, що окремі держави російської федерації, в тому числі й Україна, «є такими ж носіями суверенітету, як і вся федеративна цілість». З цього приводу Н. Д. Кондратьєв, якому, як і всім іншим росіянам, не був до смаку перехід Тугана на українську плятформу, висловився так: «Але так поширюючи поняття автономії України і так широко толкуючи принцип федерації, Михайло Іванович все ще залишається федералістом, а не сепаратистом». А на доказ цього твердження він наводить факт, що Туган «також офіційно вступив на Україні в склад партії українських соціалістів-федералістів; тому до кінця він був чужий ідеї сепаратизму та самостійництва» (цит. твір, стор. 31).

Таке твердження відомого російського економіста більше ніж дивує. Перше, в загальному процесі розвитку ідеї національного самовизначення українського народу згадана партія, яка, не зважаючи на свою назву, підтримала вимогу Центральної Ради на державну самостійність України. Подруге, пізніші статті та виступи Тугана недвозначно доводять, що він від автономії України через федералізм перейшов на позиції повної державної незалежності України. На III Всеукраїнському кооперативному з'їзді, що, як уже згадано, відбувся в Києві 25-29 травня 1918, Туган-Барановський так висловився з приводу зміни грошової системи на Україні:

Більшовики все випускають та випускають паперові гроші, і через півроку рубель буде цілком обезцінений... Отже, зважаючи на це, нам треба розірвати з російським рублем і не зв'язувати з ним нашого карбованця. Треба створити свою українську грошову систему. Україна золота не має, коли десь трохи є на руках, то з цих запасів золотої валюти не створити. Українську грошову систему треба зблизити з системою сусідніх держав... бо коли в Росії закінчиться грошова криза, Росія зможе відновити золоту валюту, а Україна того зробити не може, або зробити буде дуже важко (протокол з'їзду, стор. 79).

Також у статті «Невідкладна справа» («Нова рада», ч. 133, 1918) він вимагає «негайного розриву зв'язку між карбованцем і російським рублем», щоб урятуватися від того «фінансового провалля, в яке летить Радянська Росія» (цитовано за «З історії економічної думки на Україні», стор. 344). Отож цілком слушно писав О. Мицок: «Ми бачимо його вже з українськими самостійниками і в найделікатнішій царині фінансових, зокрема валютних відносин; окремішність грошової валюти, як відомо, мусить бути логічним наслідком політичної самостійности народу» (цит. твір, стор. 32).

Тому не дивно, що т. зв. «група харків'ян» на згаданому кооперативному з'їзді, яка була російської орієнтації, так гостро виступила проти Туганової вимоги негайного розриву з системою рубля і створення власної української валюти. Один з «харків'ян» навіть сказав: «Ми — орієнтація російська, а ви, — германська»; тоді в залі зчинився шум і почулися вигуки: «Ми — орієнтація українська» (з протоколу з'їзду, стор. 81). Цікава відповідь Тугана російським критикам:

Великоросії було б вигідно, якби Україна свого карбованця не утворювала. Є люди, котрі себе звали і звуть руськими і які хочуть «во что бы то ни стало сохранить связь с Москвой», — і я їх розумію. Але я не з них! Гадаю тільки, що становище України — безвихідне, і коли ми не будемо у федерації з Росією, то будемо з німцями (протокол з'їзду, стор. 80).

Отож Тутан був у той час за федерацію не з принципових мотивів, а тільки тому, що «становище України — безвихідне».

*

У той час Тутан-Барановський не переривав своєї наукової праці. Його книжка «Кооперація — її природа та мета», хоч написана по-російськи, була видана українською мовою (Київ, 1919, у вид-ві Дніпровий союз споживчих товариств України; друге доповнене видання, зредаговане Карлом Кoberським, — Ревізійний союз українських кооператив, Львів, 1936, 143 стор.). В основі це — скорочене видання «Социальных основ кооперации» з 1916 року. Другою більшою працею, виданною також українською мовою, є популярний курс «Політична економія» (Дніпросоюз, Київ, 1919, 194 стор.). Крім цього, він написав ряд статей у журналах та газетах, як от «Українська кооперація», «Нова рада» та інші. Остання його праця українською мовою була видана по його смерті. Це — стаття, спеціально написана для «Записок Української академії наук» п. н. «Вплив ідей політичної економії на природознавство та філософію» (том I, Київ, 1923, стор. 1-16). У лютневому числі журналу «Українська кооперація» за 1919 рік поміщена, на півслові обірвана, незакінчена передсмертна стаття Тутана — «Кооперація в сучасну світову епоху».

Академік К. Воблий пише, що в останній час перед смертю «Михайло Іванович висловлював ясне бажання обмежити свою роботу Українською академією наук, українським університетом і кооперацією. Та надто ще київ тоді вир громадського життя, щоб можна було обмежитися одною кабінетною працею. Як повалено гетьманщину, Михайло Іванович бере участь у працях усяких комісій, утворених Директорією, зокрема в комісії при міністерстві фінансів» (цит. твір, стор. VI).

Перед Різдом 1919 року він скаржився на нездужання, однак роботи не залишав. Умови його життя в Києві були, за словами академіка Воблого, «дуже тяжкі (вогке, холодне помешкання, далеко від центру)». Уночі проти Різдва йому трапився перший напад грудної жаби, за декілька днів напад повторився, і Тутан почав думати про виїзд за кордон. Саме в той час Директорія висилала дипломатичні делегації за кордон. Тутанові запропонували прийняти посаду радника в економічних питаннях при місії, що була призначена до Парижу, на що він дав згоду. Йому пощастило виїхати 19 січня 1919 до Одеси. У повідомленні для преси з Відня від 19 січня 1919 пишеться: «Найменований Директорією Тутан-Барановський рахується в складі української мирової делегації,

⁶ Information speciale (Bureau Ukrainien de Presse à Lausanne), No. 10, 20 Janvier 1919; No. 11, 21 Janvier 1919.

яка за два тижні приїде до Відня по дорозі з Києва до Парижу».⁶ Отже Туган їхав на Паризьку мирову конференцію від Директорії, а не «у складі гетьманського посольства», як це подано в радянській книзі «З історії економічної думки на Україні» (стор. 344).

На жаль, йому не довелося побачити Парижу: у вівторок, 21 січня 1919, він помер на станції Одрадне коло Одеси, у вагоні, в присутності дружини Ольги та двох дітей. Існує деяка непогодженість щодо дати смерти Михайла Туган-Барановського: К. Воблий подає, що він помер у середу, 22 січня 1919 (стор. VI), зате Мицюк (стор. 32), І. Витанович (стор. 110) і Карло Коберський подають дату його смерти 21(8) січня 1919. О. Лотоцький (цит. твір, ч. III, стор. 165) помилково подає дату смерти 29 січня 1918, а Масанов — 24 січня 1919.

«Він пізно прийшов на українську ниву, але віддав їй чесно свої сили, талант і здоров'я — все, що мав надбаного за своє життя», — писав Сергій Єфремов у журналі «Українська кооперація», (том II, за лютий 1919).

Михайло Туган-Барановський похований в Одесі.

Свою розвідку про Михайла Тугана-Барановського хочемо закінчити його власними словами, що їх він висловив про смерть науковця:

«Коли умирають люди, які дали все те, що вони могли дати... то разом з їхньою втраченою немає жалю щодо того, що вони не виконали всього, що могли виконати. Подвійно жаль тих, які вмирають зарано, які заледве почали працю свого життя» (М. Туган-Барановський, «Предисловіє» до кн. Вернер Зомбарт, Организация труда, 1901, стор. I).

До Комітету прав людини Організації Об'єднаних Націй

Лист П. Якіра та інших до Комітету прав людини
ООН з проханням захистити людські права в СРСР.

Москва, травень 1969.

1. Ми, що підписали цей лист, глибоко обурені безперервними переслідуваннями в Радянському Союзі, вбачаючи в цьому поворот до сталінських часів, коли вся наша країна перебувала під тиском терору, — звертаємося до Комітету прав людини ООН з проханням захистити топтані в нашій країні людські права.

2. Ми звертаємося до ООН тому, що на наші протести і скарги, скеровані впродовж ряду років до вищих державних та судових інстанцій, ми не отримали жодної відповіді. Надія на те, що наш голос буде вислуханий, що влада припинить беззаконня, на які ми постійно вказували, ця надія скінчилася.

3. Тому ми звертаємося до ООН, вважаючи, що оборона людських прав — це святий обов'язок цієї організації.

4. У цьому документі ми будемо говорити про зламання одного з найосновніших прав людини — права мати незалежні переконання і поширювати їх будь-якими засобами.

5. На політичних процесах у Радянському Союзі часто можна почути фразу: «Вас судять не за переконання».

6. Це дуже невірно. Нас судять саме за переконання; коли нам кажуть, що нас судять не за переконання, то насправді хочуть сказати наступне: можете мати переконання які завгодно, але якщо вони суперечать офіційній політичній доктрині, не важтеся їх поширювати.

І справді, арешти та суди, що про них будемо говорити, відбуваються кожного разу, коли люди, які мають опозиційні погляди, починають їх поширювати.

7. Однак поширювання переконань — це природне продовження самих переконань. Тому в 19 статті Загальної декларації прав людини сказано: «Кожна людина має право на свободу переконань і на вільне їх виявлення; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань і свободу шукати, отримувати та поширювати інформацію й ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів».

8. Таким чином, хоч формальним моментом для переслідувань є поширювання переконань, насправді людей судять за самі переконання.

9. Їх судять за звинуваченням у наклепах на радянський державний та суспільний лад, з наміром (стаття 77 КК РРФСР) або без наміру (стаття 190-1 КК РРФСР) підірвати радянський лад. Ніхто з тих людей, що їх засудили на відомих нам процесах, не ставив собі за мету чинити наклепи на радянський лад або, щоби́льше, діяти з метою його підірвати. Отож на всіх цих процесах людей засудили вигаданим звинуваченням.

10. Ми пошлемося на декілька прикладів, які стали предметом широкої гласності як у Радянському Союзі, так і за його кордонами.

11. Процес Сиявського і Даніеля, яких засудили за опублікування за кордоном творів, що критикували радянську дійсність.

12. Процес Гінзбурга і Галанскова, засуджених за опублікування літературного журналу «Феникс-67» і Білої книги про процес Сиявського і Даніеля.

13. Процес Хаустова і Буковського, які організували демонстрацію протесту проти арешту Гінзбурга та Галанскова.

14. Процес Літвінова, Лариси Даніель та інших за демонстрацію проти введення радянського війська до Чехословаччини: важливим моментом цих двох останніх процесів є обставина, що їх учасникам поставили в провину зміст гасел.

15. Суд на Марченком, формально засудженим за порушення паспортного режиму, що, до речі, не було доведено на суді; а фактично він засуджений за книгу «Мої свідчення» про становище ув'язнених у післясталінські роки.

16. Суд над І. Белгородською за спробу поширювати листи на оборону Марченка.

17. Процес Гендлера, Квачевського та інших у Ленінграді, яких засудили за поширювання книг закордонних видань.

18. Процеси над людьми, що виступали за національну рівноправність і за збереження національної культури.

19. На Україні — процес у Києві 1966 року, на якому було засуджено більше десяти осіб; процес Чорновола у Львові, засудженого за книгу про політичні процеси; і багато інших процесів.

20. Процес над кримськими татарами, що борються за повернення на батьківщину — на Крим; за останні роки було близько 20 політичних процесів, на яких засуджено по-

над сто осіб; днями в Ташкенті відбудеться новий і найбільший політичний процес, на якому стануть десять представників кримських татар.

21. Процеси в Прибалтійських республіках, зокрема процес Кальнінша та інших.

22. Процеси над радянськими євреями, які вимагали права на виїзд до Ізраїлю; на останньому процесі в Києві інженер В. Кочубієвський був засуджений на три роки.

23. Процеси над віруючими, що вимагали права на свободу віровизнання.

24. Усі ці процеси через їх незаконність проходили з дуже грубими порушеннями процесуальних норм, передусім гласности, а також безпристрасности судового розгляду.

25. Ми бажаємо також звернути Вашу увагу на особливо нелюдську форму переслідувань: приміщування нормальних людей за політичні переконання у психіатричні лікарні.

26. Останнього часу проведено ряд нових арештів. При кінці квітня цього року заарештовано художника В. Кузнецова з м. Пушкіно Московської області, якого звинувачують у поширюванні «Самвидаву», тобто літератури, не опублікованої радянськими видавництвами.

27. Цими днями в Ризі заарештовано І. Яхимовича, колишнього голову колгоспу в Латвії, звинуваченого в написанні листів з протестом проти політичних переслідувань у Радянському Союзі.

28. На початку травня був арештований колишній генерал П. Г. Григоренко, один з найвідоміших учасників руху за громадянські права в Радянському Союзі, який виїхав до Ташкенту на прохання двох тисяч кримських татар як громадський оборонець на прийдешньому процесі над десятьма кримськими татарами.

29. І нарешті, 19 травня цього року в Москві заарештовано Іллю Габая, викладача російської літератури, кілька днів після того, як під час обшуку забрано документи, в яких були протести радянських громадян проти політичних репресій у Радянському Союзі. (На весні 1967 року І. Габай відсидів чотири місяці під слідством за участь у демонстрації Хаустова та Буковського).

30. Ці останні арешти примушують нас думати, що радянські каральні органи постановили остаточно покласти край діяльності людей, які протестують проти сваволі в нашій країні.

31. Ми вважаємо, що свобода мати і поширювати незалежні переконання цілковито zagrożена.

32. Ми сподіваємося, що все, що сказане в нашому листі, дає підставу Комітетові оборони прав людини подати

на розгляд питання про ламання основних громадянських прав у Радянському Союзі.

33. Ініціативна група для оборони громадянських прав в СРСР:*

Г. Алтунян, інженер (Харків),
 В. Борисов, робітник (Ленінград),
 Т. Великанова, математик,
 Н. Горбаневская, поетеса,
 М. Джемилев, робітник (Ташкент),
 С. Ковалев, біолог,
 В. Красин, економіст,
 А. Лавут, біолог,
 А. Левитин-Краснов, церковний письменник,
 Ю. Мальцев, перекладач,
 Л. Плющ, математик (Київ),
 Г. Подьяпольский, науковий співпрацівник,
 Т. Ходорович, лінгвіст,
 П. Якир, історик,
 А. Якобсон, перекладач.

34. Звернення підтримують:

З. Асанова, лікар (Беговат, Уз.РСР),
 Баева Т., службовка,
 С. Бернштейн, літератор,
 Л. Васильєв, юрист,
 Ю. Вишневская, поетеса,
 А. Вольпин, математик,
 О. Воробьев, робітник (Перм),
 Гама Габай, педагог,
 Е. Егайдуков, математик,
 В. Гершуни, муляр,
 З. М. Григоренко, пенсіонер,
 А. Григоренко, старший технік,
 Р. Джемилева, робітник (Краснодарський край),
 Н. Емелькина, службовка,
 Л. Жугиков, робітник,
 А. Калиновский, інженер (Харків),
 А. Каплан, фізик,
 С. Карасик, інженер (Харків),
 Л. Кац, службовка,
 Ю. Ким, учитель,
 Ю. Киселев, художник,
 В. Кожаринов, робітник,
 Л. Корнилов, інженер,
 В. Лапин, літератор,

* Підписи подаємо точно так, як вони є в документі, що його ми отримали.

А. Левин, інженер (Харків),
Т. Левина, інженер (Харків),
Д. Лифшиц, інженер (Харків),
С. Мауге, біолог,
В. Недобора, інженер (Харків),
Л. Петровский, історик,
С. Подольский, інженер (Харків),
В. Пономарев, інженер (Харків),
В. Ракитянский, фізик,
И. Рудаков,
Л. Терновский, лікар,
Ю. Штейн, кінорежисер,
В. Черновол, журналіст (Львів),*
И. Якир, службовка,
С. Винтовский, студент.

* У відписі документу подано: Черновод.

Редакція.

Доповідь про національне питання в СРСР

У серії викладів п. н. «Рушійні сили радянської політики», які виголосив проф. Збігнев Бжезінські під час весняного семестра ц. р. в Колюмбійському університеті в Нью-Йорку, 8 травня відбулася лекція про національне питання в СРСР.

Збігнев Бжезінські є професором політичних наук і директором Дослідного інституту комуністичних проблем у Нью-Йорку. У 1966—68 роках він був членом Ради планування зовнішньої політики при державному департаменті США. Він автор праць «Ідеологія і сила в радянській політиці», «Постійна чистка», співавтор — «Політична сила: США-СРСР» та інших. Виступає за розбудову зв'язків з СРСР. Його часто атакує радянська преса.

З. Бжезінські вважає, що неросійські народи мають потенціал стати дуже ефективною групою, на яку союзне керівництво буде змушене зважати у формулюванні державної політики. Вже сьогодні вони творять серйозний політичний і економічний фактор в СРСР. До того ж, хоч на підставі перепису населення 1959 року росіяни творять більшість населення СРСР, аж 54,65%, проте є багато показників, що за останніх 10 років сильно зростає чисельність неросійських народів, так що припускають, що перепис 1970 року покаже, що росіяни менше, ніж 50%. Це відкрило б для неросіян більші можливості стати чинником у формулюванні державної політики. Дотепер до таких груп, які мають вплив на політику, належить тільки ке-

рівництво тяжкої індустрії і до певної міри верхівка радянської армії. Неросійські республіки втратили всі ознаки федеративного статусу після централізації, проведеної Сталіном у 30-их роках, і винищення великої частини інтелігенції, і дотепер ще не відзискали права участі у формулюванні державної політики.

З появою нової інтелігенції в 50-их роках почало зростати незадоволення в неросійських республіках. Це незадоволення, твердить Бжезінські, змусить уряд СРСР здійснити ряд конституційних реформ у ближчому часі. У першу чергу ті республіки, в яких партійне керівництво є тієї самої національності, що й населення, будуть домагатися реформи конституції. До таких республік Бжезінські зараховує Україну, Білорусію, Вірменію, Грузію і Азербайджан. Але тут Бжезінські вбачає труднощі. З одного боку, уряд СРСР буде змушений зробити концесії неросійським народам, які збільшать їхню роль у формуванні політики; а з другого — страх перед впливами неросіян може сповільнити реформи. Така ситуація може створити довготривалу політичну кризу і стати на перешкоді змінам.

Русифікацію проф. Бжезінські ділить на два роди: соціально зумовлену і політично обмірковану. Він твердить, що до великої міри соціально зумовлена русифікація є неминучим наслідком індустріалізації — особливо в середньоазійських країнах. І хоч модернізація не залишає довготривалих по-

літичних наслідків, населення само русифікується і виявляє радянський націоналізм. Безперечно, багато засобів русифікації є політично обмірковані, а навіть якщо ні, важливим є той факт, що неросійські народи переконані в цьому і протестують проти таких засобів.

Як приклад Бжезінські навів опозицію проти проекту Хрущова про реформу шкільництва в 1958 році. Навіть партійне керівництво республік протиставилося цій на першій погляд справедливій реформі, тому що вбачало в ній засіб соціального тиску. З цього приводу розвинулася дискусія на тему «злиття» чи «зближення» народів, в якій ті, що відстоювали «злиття», пропагували, щоб російська мова стала матірньою мовою однорідного суспільства, а ті, що відстоювали «зближення», розуміли це гасло так, що національна ідентичність поодиноких неросійських народів буде збережена. Обіцянка Хрущова ввести додаткові статті до конституції в цьому питанні не була реалізована. Натомість появляється чимраз більше статей у пресі проти «буржуазного націоналізму».

«Україна, — заявив Бжезінські, — якщо була б незалежною, була б одною з головних європейських потуг». Зробивши короткий огляд даних про Україну, Бжезінські звернув увагу слухачів на мало відому для американців підпільну

боротьбу проти більшовиків, яка тривала в Україні від 1944 до 1951 року. Наводячи аналогію до В'єтконгу, він ствердив, що УПА творила серйозну загрозу для більшовиків на протязі семи років.

На думку проф. Бжезінського, теперішній фермент між діячами культури, студентами і іншими групами населення не є ані антирадянський, ані антикомуністичний. Але разом з тим він зачитував одну з Шелестових недавніх промов, в якій Шелест дуже гостро висловлюється проти «нісенітниць про так звану незалежність...» У радянських умовах це вказує на те, що серед населення йде якась мова про незалежність. Так пояснив Бжезінські переконання Шелеста про потребу окупації Чехо-Словащини: Шелест боявся, що лібералізація в Чехо-Словащині може знайти відгук в Україні.

На закінчення лекції Бжезінські ще раз підкреслив важливість національної проблеми в СРСР. Він згадав, що коли ще був дорадником в уряді, намагався звернути увагу членів американського уряду на складність ситуації, бо вважав що ще дотепер у державних колах США є дуже часто тенденція утотожнювати СРСР з Росією. Таке ставлення до цього питання не бере до уваги одну з головних слабостей режиму Радянського Союзу — національну політику.

М. Скорупська

Рівень — високий, характер — законсервативний

Я — на емеритурі і самотній... Мій час сходить на читанні книжок і журналів, майже виключно різними чужими мовами...

Загалом я вважаю, що «Сучасність» повинна по можливості друкувати тільки такий матеріал, який не мав би шансів на видрукування в Україні. Вміщування перекладів з Дідро, якого зовсім вільно видають у Києві є, може, непотрібним дублюванням, і взагалі, який він може мати зв'язок із сучасністю саме в журналі, що називається «Сучасність».

Річ зрозуміла, можна і треба робити виняток для перекладів поезій, але в такому разі було б доцільно подавати й оригінальний текст у чужій мові. Це піднесло б рівень журналу, а для читачів-гурманів, що знають чужі мови, посилювало б насолоду з доброго перекладу.

Пишу не для того, щоб «критикувати», але мені просто хо-

четься висловити мою думку про Ваш журнал, рівень якого у доборі матеріалу високий, але все ж таки своїм характером якое дивно обмежений і консервативний. Живемо на Заході, від якого Україна відрізана, у добу нечуваних соціальних і культурних зрушень і перемін, на які такий журнал, як «Сучасність», повинен би якое реагувати, відновлюючи і віддзеркалюючи нові течії у філософії, літературі, мистецтві тощо. Розуміється, така програма при невеликій кількості співробітників є майже неможлива і на такий журнал нас не стати, але все ж час від часу можна видавати поодинокі числа, присвячені якійсь актуальній проблемі.

Вибачте за цих кілька уваг, які треба вважати радше за *pium desiderium*, що в наших обставинах нездійсненний.

Іван Дубицький
Сент-Люїс, Міссурі, США

*

Засадничі завваги, що їх висловлює наш співробітник Іван Дубицький у другій половині свого листа, покриваються повністю з напрямом, що його накреслила редакція «Сучасності» для своєї роботи і частинно почала вже здійснювати.

У перекладах ми послідовно даємо перевагу літературі ХХ століття, яка на Україні мало-

приступна, а клясику попередніх віків друкуємо у виборі. Це стосується й Паскаля і Дідро у версіях І. Кошелівця (які, з стилістичного погляду, становлять нове слово в нашому перекладацькому мистецтві).

Друкувати перекладну поезію поруч з оригіналами — розкиш, на яку ми собі досі не дозволяли.

Автори цього числа

МАРГАРЕТ АТВУД (MARGARET ATWOOD) – англоканадська поетка, авторка збірки «*The Circle Game*», лавреатка державних премій.

РОНАЛД БЕЙТС (RONALD BATES) – англоканадський поет, автор збірок «*The Wandering World*», «*Changes*» та інших. Професор англійської літератури в Західньоонтарійському університеті в Лондоні (Канада).

ЖАК БРО (JACQUES BRAULT) – квебецький поет, автор збірки «*Mémoire*», що здобула міжнародне визнання. Викладає філософію й естетику в Монреальському університеті (Канада).

ЮРІЙ ГАМОРАК (псевдонім) друкується в «Сучасності» вперше. Живе в Едмонтоні (Канада), де працює в одному з міністерств провінції Алберта.

ОЛЕГ ЗУЄВСЬКИЙ – автор збірок «Золоті ворота» та «Під знаком фенікса». Викладає славистику в Албертському університеті в Едмонтоні (Канада). Працює над перекладами сонетів Стефана Маллярме.

ЛЕОНАРД КОГЕН (LEONARD COHEN) – англоканадський поет і прозаїк, автор збірок «*Let us Compare Mythologies*», «*The Spice Box of Earth*», «*Flowers for Hitler*» і «*Parasites of Heaven*».

ВАСИЛЬ КУРИЛИК (WILLIAM KURELEK) – канадський маляр українського роду. Мав численні індивідуальні виставки у важливіших центрах Канади; виставлявся також у Нью-Йорку та Лондоні. Репрезентований у нью-йоркському Музеї модерного мистецтва, в Національній галерії Канади та в інших музеях північноамериканського континенту.

ІРВІНГ ЛЕЙТОН (IRVING LAYTON) – міжнародно визнаний англоканадський поет, автор численних збірок, лавреат державних премій. Зібрана лірика – «*Collected Poems*», вибір поезій – «*The Inspired Binoculars*». Живе в Монреалі.

ЮРІЙ ЛУЦЬКИЙ – професор славистики в Торонтському університеті (Канада). Автор книжок «Легкосиня даль», „*Literary Politics in the Soviet Ukraine, 1917-1944*“. Готує працю про Шевченка і Гоголя.

ІЛАЙ МАНДЕЛЬ (ELI MANDEL) – один з ініціаторів мітотворчого напрямку в англоканадській поезії; автор збірок „*Fuseli Poems*“, „*Black and Secret Man*“ і „*An Idiot Joy*“.

ГАСТОН МІРОН (GASTON MIRON) – батько молодой квебецькой поезії. Публікується в журналах і антологіях. Очолює видавництво авангардистської поезії в Монреалі.

БОРИС ОЛЕКСАНДРІВ – автор поетичних збірок «Мої дні» та «Туга за сонцем». Живе й працює в Торонто (Канада).

ВЕНСАН ПРЕНС (VINCENT PRINCE) – редакційний співробітник монреальського щоденника „Le Devoir“.

ЯРОСЛАВ РУДНИЦЬКИЙ – ономаст і лексикограф, професор славистики, президент Української вільної академії наук (УВАН) у Вінніпезі, голова Слов'янського відділу Манітобського університету (Канада). Видає етимологічний словник української мови. Друкувався востаннє в «Сучасності» за квітень 1967.

ЯР СЛАВУТИЧ (псевдонім) — автор збірок поезій «Гомін віків», «Страга», «Оаза» та інших. Викладає славистику в Албертському університеті в Едмонтоні (Канада). Друкувався востаннє в «Сучасності» за вересень 1967.

ФЕРНАН УЕЛЛЕТТ (FERNAND OUELLETTE) – квебецький поет і соціолог, автор збірок „*Ces anges de sang*“, „*Séquences de l'aile*“, „*Le soleil sous la mort*“ і „*Dans le sombre*“.

РОСТИСЛАВ Л. ХОМЯК – нью-йоркський співпрацівник «Сучасності», працював раніше в Канадському телебаченні, публікується в англomовній та українській пресі. В «Сучасності» друкувався востаннє за грудень 1968.

ПАВЛО ЧЕРНОВ – історик, дослідник підрядянських справ. Востаннє друкувався в «Сучасності» за липень 1968.

ПОЛЬ ШАМБЕРЛЯН (PAUL CHAMBERLAND) – квебецький поет і публіцист, за фахом соціолог. Автор збірок „*Genèses*“, премійованої „*Terre Québec*“, „*L'afficheur hurle*“, „*L'inavouable*“.

ПЕТРО Й. ЯКІР – рік народження 1923, син Йони Емануїловича Якіра, командувача військ Української військової округи з 1925 до 1937 року, зліквідованого Сталіном у зв'язку з т. зв. «справою Тухачевського». 14-річним хлопцем репресований російсько-більшовицьким режимом як син «ворога народу». За фахом – історик.

Іван Дзюба

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗМ ЧИ РУСИФІКАЦІЯ?

«У цій праці Іван Дзюба охопив цілий ряд проблем, актуальних для української нації як збірного організму та для української людини як індивідуальності — в умовах радянської дійсності. Від появи твору С. Мазлаха і В. Шахрая „До хвилі” (1919 року) не було визначної студії, написаної радянським українцем, в якій з такою силою, ясно, незаперечно і сміливо була б з'ясована справа України і становище української ідеї, як це зроблено в творі Івана Дзюби. На покриття разючого браку серйозних монографій українською мовою на тему національного питання в СРСР за останніх три десятиліття його праця справді — винятковий крок у новітніх спробах дослідити це питання і важливий вклад у розвиток української політичної думки взагалі. Вона являє собою також своєрідний докір новій українській еміграції, що протягом 20-літнього перебування за кордоном у відносно вільних умовах не спромоглася дати працю подібної сили і ваги. Її цінність відтінюється обставиною, що її написано в Києві, в умовах радянської дійсності шістдесятих років».

(З вступного слова Степана Олійника)

Книжка має 264 стор. нормальної вісімки і коштує в окремих країнах:

Канада і США:	в м'якій оправі 4.50 дол.
	в твердій оправі 5.50 дол.
Англія:	в м'якій оправі 1-18-4 ф. ш.
	в твердій оправі 2-6-10 ф. ш.
Австралія:	в м'якій оправі 4.— дол.
	в твердій оправі 4.90 дол.
Німеччина:	в м'якій оправі 18.— нм
	в твердій оправі 22.— нм
Франція:	в м'якій оправі 22.50 ф. фр.
	в твердій оправі 27.50 ф. фр.

в усіх інших країнах рівновартість в доллярах.

Просимо замовляти книжку в усіх українських книгарнях або безпосередньо у видавництві «Сучасність».

Зміст:

БОРОТЬБА КУЛЬТУР У КАНАДІ

- 5 Від редакції.
7 *Венсан Пренс*. Політичне коріння канадської кризи.
17 З англоканадської поезії.
Ервінг Лейтон. *Ілай Мандель*. *Ленард Коген*.
Маргарет Атвуд.
26 *Роналд Бейтс*. Ситуація англоканадської літератури.
31 З квебецької літератури.
Гастон Мірон. *Фернан Уеллетт*. *Жак Бро*.
Поль Шамберлян.
37 *Фернан Уеллетт*. Боротьба мов.
54 З української поезії в Канаді.
Яр Славутич. *Олег Зуєвський*. *Борис Олександрів*.
61 *Ярослав Рудницький*. Канада на переломі.
70 *Юрій Луцький*. Канада — за і проти (Нотатки антиемігранта).
75 *Юрій Гаморак*. Чи справді Шандровому роду не буде переводу?

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

- 87 *Павло Чернов*. Чого вчить приклад Каталонії?
93 *Ростислав Л. Хомяк*. Чужоземна преса про Україну.

ЕКОНОМІЧНІ СТУДІЇ

- 104 *Любомир Коваль*. Михайло Туган-Барановський, життя і наукова діяльність (III — закінчення).

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 117 (*Петро Якір та інші*). До Комітету прав людини Організації Об'єднаних Націй.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 122 Доповідь про національне питання в СРСР (*М. Скорупська*).

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

- 124 Рівень — високий, характер — законсервативний (*Іван Дубицький*).
125 Автори цього числа.

Адреси наших представників

Австралія: „Library & Book Supply“
16 a Prospect Street
Glenroy, W. 9, Vic.

Аргентина: Cooperativa de Credito
„Renacimiento“
(para „Suchasnist“)
Maza 144
Buenos Aires

**Велико-
британія:** S. Wasylo
52, Johnson Road
Lenton, Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto 165, Ont.

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Франція: M. Soroczak
Citè Pierre Courant
Bel-Horizon
St. Etienne, Loire

Швайцарія: Dr. R. Prokop
Bachtelstr. 23
8400 Winterthur

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн
просимо надсилати безпосередньо
на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ на місячник «СУЧАСНІСТЬ»

	одно число:	річно:	
Австралія	0,70	7,—	дол.
Австрія	20,—	200,—	шил.
Англія	0:6:0	3:0:0	фун.
Аргентина	40,—	400,—	пез.
Бельгія	40,—	400,—	бфр.
Бразилія	80,—	800,—	круз.
Венесуеля	3,—	30,—	бол.
Голляндія	3,—	30,—	гул.
Канада	1,—	10,—	дол.
Німеччина	3,—	30,—	нм.
США	1,—	10,—	дол.
Франція	3,80	38,—	ффр.
Швайцарія	3,20	32,—	шфр.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

8 München 2, Karlsplatz 8/III

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
8 München 2, Lenbachplatz
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278

Додаткові кошти переслання нашого журналу летунською поштою до
Канади і США становлять 6,5 дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників
і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу,
виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Aus-
landsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі приз-
вища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи уне-
можливають їхню реалізацію.

У видавництві СУЧАСНІСТЬ появилася збірка творів

Альбера Камю

СПРАВЕДЛИВІ

в перекладі Оксани Соловей

Збірка містить, крім п'єси цієї ж назви, три есеї і одне оповідання.

Ціна книжки 2.— дол. або відповідна сума в перерахунку на інші валюти.

Замовлення просимо слати на адресу нашого видавництва або на адреси наших представників.

Дослідно-видавниче об'єднання ПРОЛОГ у Нью-Йорку
опублікувало в серії

«Суспільно-політична бібліотека» — ч. 19

гостро публіцистичну працю, перше видання якої появилася
в 1919 році в Саратові:

Сергій Мазлах і Василь Шахрай

ДО ХВИЛІ

Що діється на Україні і з Україною
Вступне слово Івана Майстренка.

На зміст цієї книги складаються такі розділи: Pro domo — Війна і революція — Дві доби революції — Росія й Україна на тлі світових подій — Стратегічний плян відродження єдиної і неділимої Росії — Скоропадський і Денікін — Директорія — Тимчасовий робітничо-селянський уряд України — Окупанти — Тенденція українського руху: самостійна Україна — Революція в Австрії. Галичина — Чи можлива незалежна від Росії Україна? — Як пишуть історію — Український національний рух на тлі сучасного капіталістично-імперіялістичного господарства — Єдність чи самостійність? Дві політики — Союз пролетаріату з дрібною буржуазією проти світового імперіялізму — Століпінщина — Українська комуністична партія (більшовиків) — Ми «націоналісти». Ми «шовіністи» — Запитання тов. Ленінові.

Книжка має 304 стор. Ціна — 3 дол., або відповідна сума в перерахунку на іншу валюту.

З замовленнями звертатися до видавництв «Пролог» та «Сучасність».

Адреса вид-ва ПРОЛОГ: Prolog Research Corporation

875 West End Ave.

New York, N. Y. 10025, U.S.A.